

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերձագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Գ. ՂԱՄԵԿՉՅԱՆ

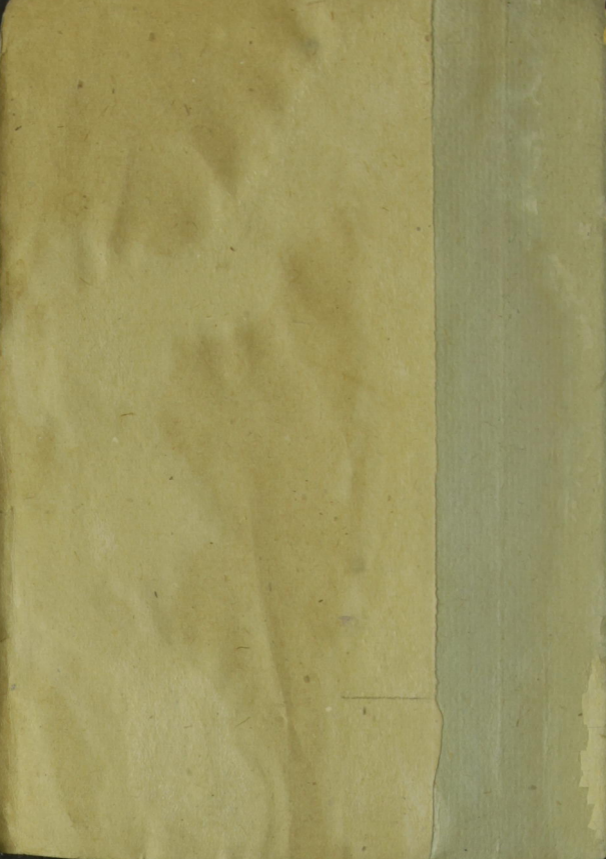
ՍԱՆԴԱԼԸ
ՅԵՎ
ՆՐԱ ՎԵՊԵՐԸ

Քննադատական վերլուծութիւն

(Վիպագրի կենսագրականով)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ №
ԹԻՖԼԻՍ—1930 թ.

Գ. ՂԱՐԱԶՅԱՆ (Ս. Տ. ԱՐԿՈՄԵԴ)

A ^T
16568

ՍԱՆԴԱԼԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎԵՊԵՐԸ

Քննադատական վերլուծություն

(Վիպագրի կենսագրականով)

3400-80

ԹԻՖԼԻՍ

1929

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այս աշխատութիւնը կտակի պես մի բան է, վոր
ես ներկայումս—թեև ուշ, կարողանում եմ կատարել:
Հանգուցյալ Սանդայն իր կենդանութիւնն ժամա-
ակ ցափով և դժգոհութեամբ հայտնում եր շատ ան-
մ, վոր 80-ական թվականներին իր գրած վեպերի
ասին վոչ մի խոսքով, վոչ մի գրախոսականով—թե-
կուզ նա աննշան լիներ, հիշատակութիւնն չի չեղել
մամուլի մեջ^{*)}: Այդ բանը մի տեսակ վշտի, դարդի պես
հանրացել եր նրա սրտի վրա և չեթե հետագայում
ինքը չի շարունակել իր գործունեութիւնը գրական
տապարեղում, դրա պատճառներից մեկը նա համարում
եր այդ լուսթիւնը, անտարբերութիւնը, վորին նա
դատապարտված և չեղել իր ժամանակակիցների կող-
մից:

Հանգուցյալը մասամբ հիմք ուներ այդ կողմից
ժգոհելու և վշտանալու: Այն անձինք, վորոնք հասա-
ակութիւններն պատմական կյանքում չերևան ևն
գալիս իրենց ուրույն մտքերով և զաղափարներով, վոր
ժամանակակիցները չեն ճանաչել, ավելի շուտ չեն
ուզեցել ճանաչել, շատ հաճախ լուսթիւնն և մոռացու-
թիւնն են մատնվել:

Սակայն հանգուցյալի գործունեութիւնն զաղարու-
մի գլխավոր պատճառն իր ժամանակակիցների այդ
լուսթիւնը կամ անտարբերութիւնը չեր, այլ նրա
մտքի հանգամանքների դժբախտ դատալորութիւնը,

*) Տես P. Ser. առաջարանի վերջում:

այն անբուժելի հիվանդութիւնը, վորով նա տա-
 ուապում էր տասնյակ տարիներ շարունակ 90-ական
 թվականներից սկսած: Ջղալին հիվանդութիւն հետե-
 վանքով նրա հիշողութիւն կարողութիւնն այն աստի-
 ճան թուլացել էր, վոր մի քանի որ առաջ կատարված
 մի բան, մի դեպք նա մոռանում էր, չէր կարողանում
 վերհիշել:

Հասկանալի է, վոր այդ դրութիւնը, վորի մեջ
 նա գտնվում էր գրեթէ չերիտասարդական հասակից
 մինչև ծերութիւնը, հնարավորութիւն չէր կարող տալ
 նրան վորևէ նոր բան արտադրել: Ըշմարիտ է, նա հի-
 վանդութիւն ժամանակ չերբեմն ուսուցչութիւն էր
 անում, բայց այդ նրան հաջողվում էր մեծամեծ դժ-
 վարութիւններով և նեղութիւններով: Այս բանը նա
 խորապես զգում և հասկանում էր:

«Յես մի շատ դժբախտ մարդ եմ, ասում էր նա
 հաճախ, վոր կյանքի ձախտրութիւնները և թէ մա-
 նավանդ հիվանդութիւնը հնարավորութիւն չտվին
 ինձ գրեթէ չերիտասարդական հասակիցս՝ ծառայելու,
 ոգտակար հանդիսանալու ժողովրդական մասսաներին,
 վորոնց կյանքի բարեկեցութիւն հարցերով հափշտակ-
 ված ելի դեռ պատանի չեղած ժամանակից»:

Յերբ Սանդալը 1917-18 թ. թ. կարգաց իմ
 «Անցյալի հիշողութիւնները» հոդվածաշարքը «Պաշ-
 քար» թերթում և հետո նույնը առանձին լույս տեսած
 գրքուկով, վորի մեջ է միջի այլոց համառոտակի տե-
 դեկութիւններ էլի տվել 80-ական թվականների ըս-
 կըրդում թիֆլիսում հիմնված նարոդնիկական հեղափո-
 խական խմբակի մասին, վորի անդամներից մեկն էր
 և նա, մի տեսակ կշտամբանքով նկատեց ինձ, վոր չես
 չերկար չելի կանգ առել, ավելի մանրամասն տեղեկու-

թշուհներ չենի տվել խմբի գործունելութիւն, նրա անդամների կազմի և այլ պարագաների մասին:

«Թուղցիկ հուշագրի բնույթ ունեցող մի աշխատութիւն մեջ դա անհարմար եր և հեղափոխութիւն առաջին տարվա ալեկոծ, մտահոգ ծանր պայմաններում անկարելի չիւր այդ բանն անել», պատասխանեցի չես նրան: Բայց նրան խոստացա պատեհ ժամանակ մի առանձին աշխատութիւն նվիրել 80-ական թվականների նարողնիկական խմբի գործունելութիւն, ինչպես և հուշագրեցի նրան, վոր մի որ էլ թերևս զբաղվեմ առանձնապես նրա վեպերով:

Նրան իմ տված խոստումը, վորից նա անչափ դոհ եր, չես կատարում եմ ներկայումս: Բայց խորապես ցավում եմ, վոր այդ բանն անհնարին չեղավ անել նրա կենդանութիւն որով:

Ինչպես տեսնում և ընթերցողը անցյալ տարի հրատարակված իմ գրքուկը «Հայ առաջին հեղափոխական խմբակի» մասին Անդրկովկասում, ինչպես և Սանդալի վեպերի քննադատական իմ ներկա վործը, հանգուցյալին իր կենդանութիւն որով տված իմ խոստման կատարումն և, ինչպես ասացի, մի տեսակ կտակ, վոր չես հոգեկան առանձին հաճուքով լույս եմ ընծայում ներկայումս:

Անհրաժեշտ և մեր սոցիալիստ գրողներին առանձին ուշագրութիւնս և լրջութիւնս քրքրել, հետախուզել մեկը վոչ այնքան հեռավոր անցյալը, վորոնել և գտնել այնտեղ այն չեզակի անհատներին, վորոնք մեզ ազգակից են և վորոնց գաղափարական գործունելութիւն ուսումնասիրութիւնը կարող և լույս սփռել մեր սոցիալիստական մտքի եվոլյուցիայի վրա. իսկ դա

չափազանց մեծ կարևորութիւնն և ներկայացնում հայ բանվորական դեմոկրատիայի սոցիալիստական գիտակցութիւնն զարգացման համար:

Սանդալի վեպերի քննադատական վերլուծութիւնն ունի միայն այդ նպատակը:

Ս. Տ. Արկամեղ

Թիֆլիս, 12 ապրիլի 1928 թ.

P. Տ. Վերջերս 80, 90-կան թվականները մեր պարբերական թերթերն աչքի անցկացնելիս՝ մեզ հաջողվեց գտնել «Տարազ»-ում (1893 թ. № 24) Ս. Թառայանի մի գրախոսականը Սանդալի «Փոքրիկ Աստղ» վեպի մասին: Սանդալն այդ ժամանակ գտնվում էր հեռավոր հյուսիսում (Պետերբուրգ) և, ինչպես լերևում է, «Տարազի» հիշյալ համարը նրա ձեռքը չի ընկել: Ճիշտ է, ռեցենզենտ Թառայանը ցույց է տալիս վեպի արժանիքները, մի քանի ճիշտ գիտողութիւններ և անում, սակայն նրա գրախոսականը, ընդհանրապես, շատ անբավարար է. նա չի տեսնում վեպի գլխավոր արժանիքները, չի նկատում և չի ըմբռնում նրա հիմնական տենդենցը և իդեոլոգիական գիրքերը:

Ս. Տ. Ա.

20 հոկտ. 1929 թ.

ՍԱՆԴԱԼԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սանդալի իսկական ազգանունն էր Աղեքսանդր Պետրոսյան:

Սանդալը ծանոթ անձնավորութիւնն չէ նոր սերունդին, վե՛լ էլ մանավանդ մեր ժամանակակից հայ սոցիալիստական շրջաններին:

Անհրաժեշտ է ծանոթացնել նրա կյանքի հետ, տեղեկութիւններ տալ նրա անցյալ գործունեութեան մասին, մի մարդու գործունեութեան, վորը կարող է հետաքրքրական լինել առավելապէս հասարակութեան դեմոկրատական, սոցիալիստական խավերին:

Անցյալ դարի 70-ական թվականների վերջերում և 80-ական թվականների սկզբում, նա հայտնի չէ չեղել հայ ուսանողութեան, չերիտասարդութեան և գյուղացիութեան աչն շրջաններում, վորտեղ նա առիթ է ունեցել աշխատելու: Սանդալն անդամ էր նարող-նիկական-սոցիալիստական աչն խմբի, վորը հիմնվեց Թիֆլիսում 80-ական թվականների սկզբում: Խմբի մյուս անդամների հետ հավասարապէս նա տարել է, վորպէս նարողնիկ, չարքաշ կյանք, նվիրել է իր ուժն ու կարողութիւնը հայ հասարակութեան դեմոկրատիկ խավերի ծառայութեան գործին*):

Նա Թիֆլիսեցի չեր Թիֆլիսում ծնված: Նրա հայրը—Պողոսը մի բարի մարդ էր. պապը Ղազարեցի էր (Շամշազնից), վերաբնակչալ Թիֆլիսում:

*) Տես. «Հայ անդամնիկ հեղ. խմբակն Անդրկովկասում» զբեռւյիլը:

Մալրը—Մարթան Թիֆլիսեցի հայտնի Աղամյան-
ների ընտանիքից էր:

Մանկութունից չես մոտ ծանոթ եմ չեղել Սան-
դալին և նրա ընտանիքին. դպրոցական ընկերներ
էինք, սովորում էինք Ներսիսյան դպրոցում: Նա
աչքի ընկնող չար, ըմբոստ աշակերտներից էր:

Նա հազվագյուտ ընթերցասեր էր և աչքի չեր
ընկնում ընկերների մեջ իր զարգացումով: Նրա զար-
գացմանն ու ընափորութիւնն առանձնապես նպաստեցին
աշակերտական-ուսանողական այն գաղտնի ժողովները
և խմբերը, վորոնց հետ նա շփումն ուներ պատանե-
կական վաղ հասակից:

Պատանի Սանդալի անունն իր ժամանակին ար-
դեն հայտնի չեր ուսանողական չերիտասարդութիւն
լայն շրջաններում: Դպրոցավարտներից նրանք, վո-
րոնք արդեն կյանքի մեջ մանելով սկսել էին նվիր-
վել հասարակական գործունեութիւն՝ առանձնապես
հետամուտ էին ծանոթանալու և կապեր հաստատելու
տաճկահայ պանդուխտ մշակների հետ, նրանցից ժո-
ղովներ էին կազմում և պրոպագանդ մղում նրանց
շրջաններում:

81-82 թվականներին Սանդալը մշակների հոգին
էր Թիֆլիսում: Նրանց կյանքի հետ մոտ ծանոթու-
թիւնը հնարավորութիւն տվեց նրան գրելու 1882
թվին «Վիշապ» պատմվածքը:

Հետևյալ 1883 թվին նա իր մի քանի ընկերնե-
րով ուղևորվեց «Ավետյաց չերկիրը» (Թուրքա-Հայաս-
տան) գործելու:

Նրա ուղեկից ընկերներն էին Արսեն Թոխմա-
խյան, Տիգրան Փիրումյան և Հակոբ Մելիք-Դադայան:

Սանդալը չերկար չմնաց Տաճկաստանում, միայն մի ուսումնական տարի. ուսուցչութիւնն էր անում Մուշի Առաքելոց վանքում: Հետեւալ 1884 թվին նա արդեն կովկասումն էր:

1883 թվից չես պաշտոնավարում ելի վորպես ուսուցիչ Գանձակում. 1884 թվին Սանդալը ուսուցչական պաշտոն ստանձնեց նույնպես Գանձակի զավառի Գետաշեն գյուղում: Հաճախ այցելում ելինք միմյանց. նա ինձ—քաղաքում, չես նրան—գյուղում:

Այդ ժամանակ վերսկսեցինք մեր նարողնիկական գործունեութիւնը, վոր կարճ միջոցով ընդհատվել էր: Նորից սերտ հարաբերութիւններ սկսեցինք Թիֆլիսի ընկերների հետ: Այդ բանին խթան ծառայեց հայկական հարչութեամբ դպրոցների բարբարոսական փակումը ցարական կառավարութեան կողմից:

1885 թվին Սանդալը զրեց Գետաշեն գյուղում իր չերկրորդ աշխատութիւնը, գյուղական մի վեպ «Փոքրիկ Աստղ» վերնագրով:

1885-6 թվին նրա առաջին ընթերցումից չես այն տպավորութիւնն ստացա, վոր այդ վեպը բովանդակում է այն ժամանակվա մեր չերիտասարդական մտքերն ու հակումները: Թուրքիայից վերադառնալուց հետո նրա մեջ նկատվում էր զգալի փոփոխութիւն. այդ ժամանակ նա այլևս այն վերաբերմունքը ցույց չեր տալիս դեպի «Ավետաց չերկիրը» և նրա բնակչութիւնը, ինչ վոր առաջ: Նա հաճախ ասում էր. «Տաճկահայ ժողովուրդն այն չես, ինչ վոր կովկասահայ կամ ընդհանրապես ուսահայ չերիտասարդ սերունդը ներկայացնում է իրեն և իդեալացնում: Նա չափազանց չետամնաց է, ամեն բանի կարոտ և ամեն բանից էլ զուրկ: Ռուսահայ քաղաքական գործ-

չին, վորը բոլորովին անձանոթ և նրա կացութեան, նրա կյանքի պայմաններին, հարկավոր և չերկարատե ժամանակ, վորպեսզի մոտ ծանոթանալով և ուսումնասիրելով այն հասարակական և հոգեբանական պայմանները, վորոնց մեջ դասվում եր տաճկահայ ժողովուրդը, հնարավորութիւն ունենար նրա միջավայրում ոգտակար դարձնել իր գործունեութիւնը:

Այդ բանից զուրկ են այն ուսանայերը, վորոնք գնում են այնտեղ գործելու, բոլորովին զուրկ զարգացումից և մտավոր մի հայտնի պաշարից, վորի պատճառով նրանց գործունեութիւնը, նրանց կատարած քայլերն ավելի շուտ բացասական, քան դրական նշանակութիւն կարող են ունենալ ժողովրդի համար:

Այսպես եր դատում մոտավորապես Սանդալը Տաճկաստանում ստացած իր տպավորութիւններից հետո: Այնտեղից վերադառնալուց հետո նրանում նկատելի չեր, կարծես, ավելի շեշտված հակում դեպի նարոզնիկութիւնը ուսանայ իրականութեան մեջ գործելու ձգտումներով:

Սանդալը նրանցից մեկն եր, վոր մինչև վերջը չհարեց և վոչ մեկին այն ազգային քաղաքական կուսակցութիւններից (Հնչակ, Դաշնակ և այլն), վորոնք «Հաչկական հարցի» իդեոլոգիայի ազդեցութեան տակ գործում էին տասնչակ տարիներ շարունակ թշուրքիայի հողի վրա:

Սանդալը պրոֆեսիայով ուսուցիչ եր: 1885-6 թվականներից հետո, չերբ արդեն բոլորովին լուծված եր նարոզնիկական խումբը, նա շարունակեց աշխատել կուլտուրական ասպարեզում, տասնչակ տարիներ պաշտոնավարելով հայոց դպրոցներում—Գետաշենում, Բազվում, Անդրկասպյան չերկրում և այլն:

Նրա 1884-5-6 թվականների Գետաշենի գործու-
նեկութիան շրջանի մասին չես կարևոր եմ համարում
տալ մի քանի տեղեկութիւուններ ավելի լրիվ դարձնե-
լու Սանդալի բնույթագիրը:

Գետաշենի և նրա շրջակայքի գյուղացիութիւնը
հայտնի էր Սանդալն իր գործունեկութիւմը. դպրոցա-
կան պարապմունքներէց զուրս նա միշտ լինում էր
գյուղացիներէ մոտ և գյուղացիներէ հետ, առանձնա-
պես հետաքրքրվում նրանց կյանքի վերաբերյալ հար-
ցերով: Նա ալն կարծիքին էր, թե գյուղում անշահա-
սեր ժողովրդական գործիչը—ուսուցիչ, գուղատնտես
կամ մի այլ մասնագետ, պետք է վորոշ չափով ենցիկ-
լոպեղիստ լինի:

Այդ համոզմունքի համաձայն, նա աշխատում էր
իր գործնական խորհուրդներով, ցուցմունքներով, այլ
և այլ ծառայութիւններով ոգտակար լինել գյուղացի-
ներին: Նա ձգտում էր լինել և՛ ուսուցիչ—մանկավարժ,
և՛ գյուղատնտես, և՛ ֆելդշեր, և՛ արխիտեկտոր—շինա-
բար և այլն: Մի խոսքով՝ գյուղում ուսուցիչը, գյուղա-
կան գործիչը պիտի հանդիսանար մի հանրագիտարան:

Նա ուներ տնային փոքրիկ դեղատուն. մի քանի
դեղեր ինքն էր պատրաստում. հիվանդութիւն դեպ-
քում նա իր դեղերով գյուղացիներէց մեծին թե փոք-
րին սկզբնական ոգնութիւն էր հասցնում: Ինչ վոր
պակասում էր նրան և անհրաժեշտ էր ունենալ, գիմում
էր ինձ քաղաք և չես Փանձակից հասցնում էլի նրա
պատվիրածը: Շարաթ չեր անցնի, վոր չես նրա այս
կամ ալն հանձնարարութիւնը չկատարելի քաղաք չե-
կող-գնացող Գետաշենցի գյուղացիներէ միջոցով: Նա
ինքն այցելում էր հիվանդներին, խորհուրդներ էր
տալիս, վերքերը կապում կամ մի այլ սկզբնական ոգ-
նութիւն հասցնում:]

Մի որ գալիս և ինձ մտտ քաղաք մի կին իր հի-
վանդ 10-12 տարեկան նիհար, գունատ չերեխայի հետ,
վորը սաստիկ տանջվում էր ջերմախտով (մալարիա):
Սանդալն էր ուղարկել նրանց, հանձնարարելով ինձ իր
գպրոցի այդ աշակերտին, վորը մի շատ լավ չերեխա
էր, խնամել, բժշկական ոգնություն հասցնել: Այդ ժա-
մանակ չես ապրում ելի Ս. Հովհաննես չեկեղեցու գավ-
թում գտնվող տղայոց գպրոցի շենքի մի փոքր սենյա-
կում. հիվանդ չերեխային իր մոր հետ տեղավորեցի իմ
սենյակում: Ավելի քան մի ամիս լավ խնամվելուց և
բժշկվելուց հետո, չերեխան գրեթե բոլորովին առող-
ջացավ:

Վորքան ուրախ էր Սանդալը, վոր «կարողացել
էլինք, ինչպես ինքն էր ասում, ոգնել հիվանդ Պետո-
սին, իր սիրելի ընդունակ աշակերտին, կյանք ազատել»
և այլն:

Գյուղում Սանդալը պաշքար էր մղում իշխանա-
վորներին, վաշխառուներին, գյուղական ամեն տեսակ
ցեցերի և տղրուկների դեմ, պաշտպան հանդիսանա-
լով միշտ շահագործվող, աշխատավոր աղքատ գյուղա-
ցիներին: Նա վաստակել էր թշնամիներ, բայց և այն-
պես նա գյուղում վայելում էր ընդհանուր հարգանք և
համակրություն:

«Զորավորները», ցեցերը քաշվում էլին նրանից,
խուլս էլին տալիս ընդհարում ունենալու նրա հետ:

Մենք հաճախ նամակագրություն ունեկինք իրար
հետ. շատ անգամ կարևոր գործերով գալիս էր քաղաք:
Գանձակի գիմնագիտյի 8-րդ դասարանցի Իսահակ
Զուրարյան ազգանունով, վիզը ծուռ մի ընկեր ունե-
լինք. Թիֆլիսից արդեն ճանաչում էլինք նրան. նա
աչքի ընկնող, զարգացած աշակերտներից մեկն էր.
լավ հարաբերությունների մեջ էլինք նրա հետ: Գան-

ձակի նահանգապետի չերեխաների ռեպետիտորն եր
այդ ժամանակ: Մեր մեջ տեղի էլին ունենում շատ
անգամ վիճարանություններ: Սանդալը պատահելիս
ամեն անգամ խիստ վեճի չեր բռնվում նրա հետ դա-
դափարական հողի վրա:*)

Ինչ վոր ասում եր և չեր կարողանում տանել
Սանդալը— դա մարդկանց կեղծիքը, ցուցամոլությունը,
ինքնահավանությունը, տմարդությունն եր:

Յես կհիշեմ այստեղ մի եպիգրո:

Գանձակի չերկսեռ դպրոցներում ինձ հետ միա-
ժամանակ պաշտոնավարում եր ուսուցիչ Հ-ն, վորին
թե չես և թե Սանդալը ճանաչում էինք ներսիսջան
դպրոցից: Այդ պարոնը ամբարտաժանի, ինքնահավա-
նի մեկն եր: Գանձակում վոչ վոք չեր սիրում նրան:
Յես դժբախտություն ունեցա միառժամանակ նրա հետ
մի սենյակում ապրելու: Փիփ գլուղից դալիս ե ինձ մոտ
հլուր ուսուցիչ Խ-ն: Ուրիշ տեղ չունենալով, նա չեկավ
գիշերելու ինձ մոտ: Կես գիշեր եր, աշնանային ցուրտ
գիշեր: Մի հարցի առիթով հլուր չեկած ուս. Խ-ի և Հ-ի
մեջ տեղի ունեցավ սուր վիճարանություն: Վերջում
վեճը անձնական կռվի փոխվեց: Հ-ն, իրեն կորցնելով,
վոչ թե միայն սենյակից վոնդեց ընկեր ուսուցչին,
վոր 50—60 վերստ հեռու տեղից հլուր եր չեկել, այլ և խեղ-
ճի խուրձինն էլ 2-րդ հարկի բալկոնից նետեց բակը:
Անկարող լինելով տանել այդ տմարդի, անազնիվ վար-
մունքը և ապրել այդպիսի մարդու հետ մի սենյակում,
չես դրանից հետո շուտով տեղափոխվեցի ուրիշ բնա-
կարան: Այդ գեպքի մասին պատմեցի Սանդալին, նա
սաստիկ վրդովվեց. «Պետք ե պատժել այդ դադանին,
պետք ե մի լավ դնքսել», ասում եր նա:

*) Հետագայում Զուրաբյանը սովորեց բժշկություն. նա
կենդանի չե և ապրում ե ներկայումս Գանձակում:

Յեվ մի որ Սանդալը գալիս և որիորդաց դպրոցի շենքը ինձ տեսնելու. այնտեղ եր և ուսուցիչ շ-ն. նրանք առաջ ել իրար չեյին սիրում: Սանդալը խոսակցութեան ժամանակ չերեսով տվեց նրա տգեղ արարքը ուսուցիչ Խ-ի վերաբերմամբ: Յերկուսն ել հարձակողական դիրք ընդունեցին. կռիվն սկսվեց և կարող եր վատ վերջանալ. շ-ն վերցրեց սեղանի դանակը պաշտպանվելու համար: Սանդալն այնպես եր կատաղել, վոր չեթե չես չմիջամտելի և նրան պիտի բռնած չպահելի, կարող եր հաստատապես գետին գործել և մահացնել իր հակառակորդին: Նա շատ ուժեղ եր և նման դեպքերում անողոք:

Նա անողոք եր և անգութ նրանց դեմ, վորոնք թույլ եյին տալիս բռնադատել ուրիշի իրավունքը, վոտնատակ անել և մարդկութունը, և արդարութունը:

1886 թվին չես ուղևորվեցի արտասահման ուսանելու, իսկ Սանդալը մնաց կովկասում. նա շարունակեց պաշտոնավարել դպրոցներում: Մի քանի ժամանակից հետո նա ել գնաց Մոսկվա, Պետերբուրգ, վորտեղ ապրեց չերկար տարիներ, պաշտոնավարելով չերկաթուղային ծառայութեան մեջ: Մոսկվայում նա հրատարակում և 1892 թվին իր չերկրորդ աշխատութունը—«Փոքրիկ Աստղ» վեպը:

90-ական թվականների 2-րդ կեսում նա վերադարձավ Թիֆլիս բոլորովին քայքայված առողջութեամբ. նա սաստիկ տանջվում եր ջղային հիվանդութեամբ: Այդ հիվանդութունն առաջ եր բերել նրա մեջ հիշողութեան սաստիկ թուլութուն. այդ բանը մինչև վերջը նրանում անբուժելի մնաց:

Առողջութունը մասամբ վերականգնելուց հետո նա դարձյալ շարունակեց դպրոցներում (Բագու, Թուր-

քեստան և այլն) պաշտօնավարել, թեև զգալի դժվարութեամբ, հիշողութեան թուլութեան պատճառով:

Յերբ նա չեկավ 90-ական թվականների վերջը Ռուսաստանի մայրաքաղաքներից թիֆլիս բոլորովին հիվանդ, չես նրան շատ փոխված գտա. շատ տարիներ չեյինք տեսնուի: Նկատելի չեր, վոր հիվանդութեան և կյանքի այլ ձախորդութեանները պատճառով չափազանց լեա եր մնացել ժամանակից և ժամանակակից սոցիալ-քաղաքական հոսանքներից:

Չնայելով այդ բանին, նա պահպանել եր դարձյալ իր մեջ անցյալի հետքերը: Նա հետաքրքրվում եր նոր հոսանքներով. նա վորոնում եր նրանցից մեկի կամ մյուսի աշխարհայեցողութեան և իր վաղեմի աշխարհայեցողութեան հետ կապ, ազգակցութուն:

Նրանում զարմանալի շեշտված եր քննադատական հատկութիւնը:

Նա քննադատում և խարազանում եր այն ամենը, ինչ վոր իր կարծիքով գտնում եր սխալ և հակաժողովրդական:

Բնորոշ և, վոր 1905 թվի հոկտեմբերյան շարժումների ժամանակ, Նախալովկայում, Հավլարարում և այլուր տեղի ունեցած բազմահազար բանվորական-սոցիալիստական միտինգներին և ցույցերին նա գրեթե միշտ ներկայեր լինում, հիանում եր բանվորների և սոցիալիստների արտասանած վոզևորված ճառերով, բայց միևնույն ժամանակ իր սուր քննադատական զենքը վայր չեր դնում, իր զիտողութեաններն եր առնում այս կամ այն չերևույթի նկատմամբ:

1917 թվի փետրվարյան հեղափոխութեանից հետո նա իր համակրութեաններով ավելի հակումն եր ցույց տալիս զեպի հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան: Նա հետաքրքրվում և կարգում եր ս.-դ.

«Պայքար» թերթը. դուրկ լինելով բոլորովին միջոց-
ներից, նա խնդրեց ինձ անվճար ուղարկել իրեն
«Պայքարի» համարները:

Նա այն ժամանակ ապրում էր իր քրոջ բնակա-
րանում Թիֆլիսի Վոլեննայա կոչված փողոցում:

Հին գաշնակցականներից նա շատ բարեկամներ
ուներ, վորովհետև նրանցից շատերը դեռևս Դաշնակ-
ցության հիմնովույց շատ առաջ իրենց չերիտասար-
գության կամ ուսանողության ժամանակ Թիֆլիսի
ուսանողական ժողովներում կամ այլ և այլ դեպքե-
րում ծանոթ են չեղել Սանդալի հետ: Նրանք հաճախ
զիմում էին Սանդալին, առաջարկելով մտնել Դաշ-
նակցության շարքերը. բայց չերեք նա այդ բանը
չարեց, վորովհետև գաշնակցականների գործունեյու-
թյան մեջ նա գտնում էր խոշոր թերություններ. նա
չեր կարողանում հաշտվել նրանց «քալլագչոցու-
թյան», մեծամտության, հակամարդկային ստոր ինս-
տինկտների, նրանց ավանտյուրիստական քաղաքա-
կանության հետ:

Նա սաստիկ խայթոզ, խարազանոզ, ճշմարտու-
թյունը չերեսին ստոզ մարդ էր, անհանդուրժող տգեղ,
անազնիվ արարքի:

Ռադիկալ չերիտասարդ պ. Ս.-ն, վորը 70-ական
թվականների վերջում և 80-ական թվականների ըս-
կըզըում իր ուսանողության ժամանակ վորոշ ժողովըր-
դականություն էր վաչելում Թիֆլիսում և այլուր չե-
րիտասարդական-ուսանողական շրջաններում, համալ-
սարանն ավարտելուց հետո դաըծավ ռեակցիոներ և
մինչև անգամ չքաշվեց վոստիկանական ծառայության
մտնելու (գավառական վոստիկանական վարչության
մեջ): Յերբ այդ բանի մասին լսեց Սանդալը, սաստիկ
վրդովվեց և իր հարաբերություններն ու կապը խղեց

նրա հետ, չնայելով վոր սենեղատն արտասուքը (կո-
կորդիլուսյան իհարկե) աչքերին, արդարացնում եր
իր այդ արարքը նյութական ծանր դրության մեջ
գտնվելու հանգամանքով:

Նրա հին ընկերներից, բարեկամներից շատերը
նրան չէին սիրում, փախչում էին նրանից, նրա
լեզվից, նրա խաթոցից, շատ անգամ արդարացի
նկատողութուններից:

Նա մարդկանց, ընկերների, ծանոթների բարո-
յական թերութուններն առանց այլևայլության իրենց
չերեսովը եր տալիս. հեզնում, ծաղրում եր նրանց,
չերբ տեսնում եր նրանց կեղծիքը, արվեստականու-
թյունը, ցուցամոլությունը:

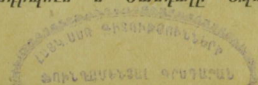
Փողոցում կանգնած այս կամ այն ծանոթի, բա-
րեկամի հետ զրուցելիս, հանկարծ նկատելով ծանոթ-
ներից մեկին, կանգնեցնում եր և ասում. «Հա, ինչպես
չեղավ գործդ, չէս ամաչում, չէս կարմրում քո ա-
րարքներից»:

Լավ ճանաչելով Սանդալին, նրա թունոտ լեզուն,
ծանոթ ընկերը կամ բարեկամն աշխատում եր խուլս
տալ, փախչել նրանից: Պատահելով տերտերին, վորը
դպրոցում դասընկեր է չեղել, ասում է. «Հը, տերտեր,
վո՞նց ես. ֆարաջիդ տակ քանի սատանաք կա. միտդ
ե, թե ինչ հիմար էլիր և բութ աշակերտությանդ ժա-
մանակ. և ինչպես քեզնից ավելի փոքր աշակերտները
փեշերիցդ քաշքշում և ավանակ դարձնելով հեծնում
էլին քեզ»:

Տերտերը կարմրատակելով, գլուխը շարժում, հե-
ռանում և Սանդալից:

Մի անգամ (1918 կամ 1919 թվին) Թիֆլիսի փո-
ղոցներից մեկում հանդիպում է Սանդալը Ավետիք

3400-80

Սահակյանին—հայր Արրահամին, վորը Հայաստանի դաշնակցական պարլամենտի նախագահն եր այդ ժամանակ:

—Հը, բարով, Արրահամ, վճնց ես:

Սահակյանը նայում ե ե իրր չի ճանաչում, հասու ե կոշտ ձայնով հարցնում ե. «Սանդալը չէս»:

—Հա, Սանդալն եմ, ինչ ես տկճորի պես ուռել ու փքվել, ձենդ ել կոշտացրել:

—Ելի ե՞ն ես մնացել, սանդալությունդ չէս թողել:

—Հա, ելի ե՞ն եմ մնացել, ձեզ պես չեմ փոխվել. մի քանի կժու խոսքեր ել կերցնելով հայր Արրահամին՝ հեռանում ե նրանից:

Այսպիսի բնավորության տեր մարդ եր Սանդալը: Նա, ճշմարիտ ե, շատ անգամ ցուցադրում եր կուլտուրական մարդուն վոչ վայել վարվեցողություն, չափազանց խիստ եր ե կժու, բայց այդ հատկությունների տակ ծածկված չեյին ամենեին չարխնդացություն, չարամտություն, վատամարդություն ե մարդատեցություն: Դպրոցում, ընկերական թե հասարակական շրջաններում նա ցույց եր տալիս համառություն, վճռականություն, հաստատակամություն: Բացի այդ՝ նա հրահանգող, թելադրող եր, վորոշ չափով գիկտատորական հակումներով:

Գործը նա տանում եր ամենայն անձնվիրությամբ ե տոկունությամբ: 80-ական թվականների սկզբում ծանոթ չերիտասարդական շրջաններում նրա անունը դրել եյին «ազգային չեզ»:

Շատ ամսոս, վոր այդ բացառիկ հատկությունների տեր մարդը, վոր իր չերիտասարդական տարիներում խոստանում եր աչքի ընկնող հասարակական գործիչ լինելու, հետագայում ընկավ, մանրացավ բոլորովին: Կյանքի ծանր հանգամանքները, դառնու-

թյունները, աղքատութիւնը, ըստավեալապես հիվանդութիւնը, բոլորովին կոտորել ելին նրա կամքը և դարձրել գրեթե վոչնչութիւն:

Նրա այդ վոչնչութիւնն մեջ վերջին տարիները չես նկատում ելի դարձյալ անցյալի անշեջ հետքերը, նշանները:

Թիֆլիսի փողոցներում հաճախ կարելի էր հանդիպել նրան աղքատ, մաշված և անմաքուր շորերով, գունատ դեմքով ծանոթների հետ խոսք ու զրույց անելիս: Այդ դրութիւնն մեջ դարձյալ միշտ հեզմանք, միշտ կատակ, միշտ սրախոտութիւններ, ինչպես անցյալում:

Նա արդեն 62-3 տարեկան էր. վոչ պարագմունք ունէր և վոչ էլ ծառայելու հնարավորութիւն: Մենակութիւնը և աղքատութիւնը նրան շատ ելին ճնշում և հլուծում. նրան հալածում ելին տանտերերը, վորովհետև Թենչակի վարձը չէր կարողանում վճարել:

Նրա մահվան տարին պաշտոնով գտնվելով Յերևանում, չկարողացա, դժբախտաբար, տեսնել նրան իր ծալրահեղ նեղութիւնն վերջին որերին:

Նա մեռավ բոլորովին անողնական դրութիւնն մեջ Թիֆլիսում ամառը, 1922 թվին: Նրան գտնում են փողոցում ուշաթափ դրութիւնն մեջ և հիվանդանոց տանելիս՝ ճանապարհին մեռնում ե...

«ՎԻՇԱՊ», ՊԱՏԿԵՐ ՏԱՃԿԱՀԱՅ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՄՇԱԿՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԻՑ:

(Վերլուծութիւն)

Սանդալի կյանքի և գործունեւութիւն մասին տեղեկութիւններ տալուց հետո, դիմենք նրա գրական աշխատութիւններին, տեսնենք, թե ինչ գաղափարներ ու մտքեր են արծարծված նրանցում, ինչ արժեք կարող են նրանք ներկայացնել մեր գրականութիւն, առավելապես սոցիալիստական գրականութիւն պատմութիւն մեջ, կազմելացնենք մենք:

Յես նկատի ունեմ միայն Սանդալի «Վիշապ» և «Փոքրիկ Աստղ» անուններով վեպերը, ավելի շուտ վեպիկները՝ չնայելով իրենց փոքր ծավալին՝ նրանք պարունակում են իրենց մեջ այնպիսի մտքեր, վորոնք, ընդհանուր առմամբ, պետք և համարել, իմ կարծիքով, նորութիւն անցյալ դարի 80-ական թվականների հայ գրականութիւն համար:

«Վիշապը» լույս և տեսել թիֆլիսում 1884 թվին. գրված չեղել ավելի առաջ և ավարտված 1882 թ. հոկտեմբերի 30-ին. հրատարակել և Սմբատ Սարգիս-բեկչանը (Բագվարնակ Շամախեցի):

Վեպիկի լիակատար անունն և «Վիշապ», պատկեր տաճկահայ պանդուխտ մշակների կյանքից»:

Ինչ առիթ և չեղել լսել «Վիշապի» մասին կարծիք, վորպես թե նա աշակերտական մի գրվածք և: Այդ կարծիքը սխալ պետք և համարել: Ճշմարիտ և,

կարելի չե անտեղ պատահել վոճի և մտքի անհարթութիւններ, անմշակ, անկազմակերպ դադափարներ, սակայն դպրոցական նստարանից նոր հեռացած Սանդալն անպիտի հարցեր և շոշափում, անպիտի մտքեր և արծարծում իր այդ պատանեկական առաջին գրական աշխատութեան մեջ, վոր դժվար թե կարելի չե գտնել 80-ական թվականների շրջանում տարիքավոր, ավելի փորձված գրողների վոչ «աշակերտական» գրվածքներում:

«Վիշապը» կենդանի, իրական պատկեր և տաճկահայ պանդուխտ մշակների կյանքից, մի հուզիչ նկարագիր նրանց դժոխային կյանքի անտեղ իրենց ծննդավայր չերկրում—Տաճկա-Հայաստանում և թե անտեղ, Կովկասյան չերկրի մայրաքաղաք Թիփլիսում, ուր նրանք աշխատանքի ելին չեկած պանդխտութեան ամենադառն, հակամարդկային պայմաններում որական պարեն հայթայթելու և, չեթե հնարավոր եր, մի քանի կոպեկ ել խնայելու և ուղարկելու իրենց չերկրի «վիշապների»—վաշխառուների, պարտատերերի, վարչական մեծ ու փոքր գիշատիչների, կառավարութեան և ալլոց անգուսպ պահանջներին զեթ մասամբ բավարարութիւն տալու համար:

Գլուղացի Հարոյի հայրը Մարկոս Եֆենդուց պարտք և վերցրել. 15 ուռլի պարտքը ժամանակով բազմապատկվել, աճել եր և հոր մահից հետո արդեն դարձել 120 ուռլի: Վաշխառուն այդ պարտքը պահանջում եր Հարոյից վճարել, հակառակ դեպքում նա սպառնում և գրավել տունը, տեղը, մայր և այլն:

Հարևան գլուղացի Չկոն արդեն ծայրահեղ աղքատութեան մեջ և ընկել. վաճառականը, վորից նա վերցրել եր «մի կտոր արխալուղացու», «ոճի չեզուքանեցնելով», խարեբայութիւններով գցում և նրան

վոստաչնի մեջ, վորից նա չի կարողանում այլևս դուրս գալ. պարտքը, վոր քառապատկվում է մի քանի տարուց հետո, նա անկարող է լինում վճարել: Վաճառականը դրա փոխարեն վերցնում է նրա տունը, տեղը, մալը և գութանը»:

Զկոչի վիճակն սպասում է և նրան, Հարոյին: Նա մտատանջ մտածմունքների մեջ է ընկնում. «կըծախեն տունս, տեղս, սիրուն գոմշուկներս, ասում է նա, չես ել կաղքատանամ»:

Հարոն գրագետ է, մտածել պիտե. կարողանում է կշանքի երևույթներն իր հասկացողութեամբ բացատրել: Զկոն անգրագետ է, բայց առողջամիտ. կշանքը դարձրել է նրան մոռալ, դուրսգրգիւ: Նա ունի նուշնիսկ բողբոջ, վրիժառու վոզի, վորը, սակայն, նրա մեջ արտահայտվում է բնազդաբար, տարերային կերպով:

— Զկոն ջան, մի հուսահատվիր. նայիր այն թռչնիկին, ինչպես է ապաստանվել վտանգներից ծառի տերևների տակ: Աստված նրան հսկում է, նա մեզ վրա էլ է հսկում:

Զկոն վոչինչ չի պատասխանում. հանկարծ հարձակվում է թռչնի վրա, բռնում է և փետրելուց հետո վայր է գցում Հարոյի առաջ.

— Ի՞նչ կարող է անել այժմ այս թռչունը, վրդովված ազաղակում է Զկոն, այսպես փետրում են մեզ մեր անհոգի վաշխառուները, պարտքը քառապատիկ տոկոսներով բարդելով (չերես 9):

Վերջը Զկոն առաջարկում է Հարոյին գնալ կովկաս մշակութեան. բայց Հարոն հեշտութեամբ չի համաձայնվում: «Ինչպես նա թողնե և բաժանվե իր հոգու մասնիկներից— Լուսնթագից, հայրենիքից, լեռներից, դաշտերից, վճիտ աղբյուրներից, անասուններից»:

սիրելի գոմշուկներից »: Սակայն ամեն ինչից զրկվելու, կատարյալ աղքատութիւն մեջ ընկնելու սարսափելի հեռանկարը հարկադրում է նրան միանալ Զկոյի պանդրխտութիւն գնալու վճոխն:

Տասնընգի չափ չերիտասարգներ, վորոնց մեջ Հարոն, Զկոն և չերեք ծերուկներ թողնում են իրենց չերկիրը և գնում կովկաս՝ Թիֆլիս մշակութիւն:

Ծերուկներից մեկն էր 45 տարեկան Մեհրաբը, վորը գնում էր իր կորցրած կնոջը գտնելու: Մեծամեծ տանջանքներով և նեղութիւններով 10—20 ուր վոտով ճանապարհորդութիւն կատարելուց հետո, նրանք հասնում են վերջապես Թիֆլիս:

Նրանց առաջ բացվում է մի նոր աշխարհ, շատ ավելի բարեկիրթ, շատ ավելի կուլտուրական աշխարհ, բայց այլ տեսակի տանջանքների, շահագործութիւն, թշվառութիւնների մի նոր միջավայր:

Հենց սկզբում Հարոն ու Զկոն ընկնում են մի տանտեր, հաստամարմին, գեղեցիկ դեմքով հայ բուրժուա կնոջ ճանկը, վորից ազատվելուց հետո մի քանի ժամանակ անգործ են մնում: Աղբ թափելով և ուրիշ պատահական մանր աշխատանքներ կատարելով կարողանում են մի կերպ քաշ տալ իրենց խեղճ ու անբախտ կյանքը շարաթվա մեջ 6 ուրը կիսաքաղց և քաղցած, իսկ մի ուրը կուշտ: Հարոն մտնում է վորպես ծառա Ներսիսյան դպրոց, իսկ Զկոյին վարձում է իր հալբենակից մշակ Գրիգորը, վորը գետին փորելը վերցրել էր կապալով: Փոքր ինչ հետո դարձյալ անգործութիւն, դարձյալ սովատանջ դրութիւն:

Մի ուր էլ Հարոն աշխատանք է գտնում մի աղայի մոտ, վորի կողքը նրան փողոցը մաքրելու ժամանակ ջարդել էր: Չարչի աղան Հարոյին չարչիական գործի չէ դնում. ուղարկում է գլուղերն ապրանքներ սաղա-

ցնելու, փոխելով նրանց գլուղատնտեսական ար-
դունքների հետ. իսկ հետո այդ արդյունքները նա
«մեկդանում» աղայի թելադրանքով և ղեկավարութեամբ
վաճառում է շարժիական սպեկուլյացիային հատուկ
ստոր միջոցներով:

Հարոն այդ ամօթալի պարապմունքով չերկար չի
կարողանում զբաղվել, հեռանում է այդ ստորացուցիչ
ծառայութունից:

Վերջը Հարոն ու Ջկոն «հասաս» են դառնում:

Այդ ժամանակ Թիֆլիսեցի մի խարերա և գող
չերիտասարդ, մտերմանալով նրանց հետ, խարում է,
մոլորութեան մեջ է դնում, ցույց տալով հեշտ ու արագ
հարստանալու միջոց—գողութուն և թալան:

Նրանք՝ չերեքը գիշերով կոտրում են այն հա-
րուստ խանութները, վորոնց վրա Հարոն ու Ջկոն
նշանակված էին հսկելու համար. նրանց ձերբակա-
լում են և բանտ նետում:

Ջկոն խելագարվում է. Հարոն տեղեկանալով իր
լուսնթագի «Տ. քաղաքի փաշայի հարեմում բանտարկ-
վելը», կաթվածահար է լինում և մեռնում հիվան-
դանոցում:

Նրան իր հայրենակից մշակները թաղում են Խո-
ջիվանքի գերեզմանատանը: Թիֆլիսեցի չերիտասարդ
ավազակը դատապարտվում է տաժանակիր աշխատան-
քի, Սիրիր է աքսորվում: Իսկ Ջկոն խելագարված,
Գ. քաղաքի հիվանդանոցում իր վախճանն է գտնում:

Այս է ահա «Վիշապի» բովանդակութեան հա-
մառոտութունը:

Ծանոթանանք այժմ նրա զաղափարական բո-
վանդակութեան հետ, այն զաղափարների, մտքերի հետ,
վորոնց մենք հանդիպում ենք 102 չերեսից բաղկա-
ցած այդ փոքրածավալ զրբույկում: Պետք է ասել,

վոր հեղինակն ինքն և խոսում իր հերոսների բերանով, իր դատողութիւնները շատ զեպքերում նրանց բերանը դնում, թեև ճշմարտութեան դեմ մեղանշած չենք լինի, չեթե ասենք, վոր հասարակ ժողովրդի մարդը, հենց թեկուզ կիսագրագետ կամ անգրագետ լինի նա, ընդունակ և լինում, շնորհիվ կլանքի փորձառութեան, առողջ, նույնիսկ արմատական մտքեր արտահայտելու:

Նույնը կարելի չե ասել նաև Սանդալի նկարագրած տաճկահայ պանդուխտ մշակների վերաբերմամբ:

Ասացի՛ Ջկոն անգրագետ և, բայց նրա մեջ նկատելի չե ավելի վճռականութիւն, ավելի բողոքող, դիմադրական վողի, քան գրագետ Հարոյի մեջ: Կարծես նա ավելի առողջամիտ և, քան «կարգացած» Հարոն: Մտաբերենք վերև առաջ բերած թռչունը փետրելու զեպքը:

Անգրագետ Ջկոն, ինչպես և գրագետ Հարոն անկազմակերպ են, զուրկ են քաղաքական գիտակցութեան տարրական զարգացումից: Յեթե նույնիսկ նրանց քաղաքական զարգացման համար նպաստավոր հնարավորութիւններ ստեղծվելին, նրանց վորպես «մշակ», շնորհիվ իրենց սոցիալական դրութեան պայմանների, դժվար ըմբռնելի կամ բոլորովին ըմբռնելի չեյին կարող լինել սոցիալիստական գաղափարները, մինչև վոր նրանք արդունագործական պրոլետարիատի շարքերը չմտնելին և մինչև վոր կողիկտիվ աշխատանքի սլայմանների և կազմակերպված, գիտակից բանվորութեան ազդեցութիւնները նրանց չառնելին հեղափոխական քաղաքական շարժման մեջ:

Նոր հասարակական միջավայրը, քաղաքային կլանքն ընդհանրապես նոր հորիզոններ և բացում դավառի, գլուղի մարդկանց առաջ, հետևապես և տաճկա-

հայ պանդուխտ մշակներին (վորոնք նույնպես մեծ մասամբ գյուղի մարդիկ են) մտավոր աշխարհի առաջ:

Թիֆլիս քաղաքի հարստությունը, պայծառությունը, չեղահարկանի, չեղհարկանի տների շքեղությունն ապշեցնում են պանդուխտ մշակ Հարություն: «Յես մտածում եյի, շատ եյի մտածում, ասում ե նա, թե ինչպես, ինչ զորության շնորհիվ Աստուծո ստեղծած մարդը մի տեղ ահագին և ամուր տներում հրճվում ե, խնդում ե և աշխարհիս վայելչությունները վայելում ե, իսկ մի ուրիշ տեղ Աստուծո ստեղծած մարդը ծխոտ և կեղտոտ խրճիթում հեծում ե, ճնշվում ե և արտասուքով ե անցկացնում իր բազմաշխատ, միևնույն ժամանակ աղքատ կյանքի որերը»... «Թե ինչո՞ւ մի տեղ հարուստ հագնված մարդը մեծ հարգանք ունի, թեև ներքուստ ավազակ լինի, միևնույն տեղը աղքատ, բայց արդար աշխատանքով հագնված մարդը միայն արհամարհանք, ծաղր և հալածանք ունի մարդիկների կողմից»:

Թե ինչպես, ինչ զորության շնորհիվ մեկը փարթամության մեջ հրճվում ե, խնդում և աշխարհիս բարեքները վայելում, իսկ մի ուրիշ մարդ աղքատության մեջ հեծում, դեգերում ե և այլն, այդ մշակ Հարոն չի կարողանում ըմբռնել. նա չի ել կարող պարզ ըմբռնել, քանի վոր նրա սոցիալական կյանքի և աշխատանքի պայմանները չեն նպաստում նրան նման հարցերն ըմբռնելու:

Այդ չերկու ընկերներից մեկը—Ջկոն, թեև չերտասարդ եր, միայն 30 տարեկան, շատ եր տանջվել, աղքատությունը միշտ նրա անբաժան ընկերն ե չեղել կյանքի մեջ:

«Նա աղքատության վագր, առչուծ, գայլ եր անվանում»:

«Ոյ մի անգամ ընկավ աղքատութիւնն ճանկերը, ասում եր նա, նա այլես հուշս չունենա աղատվելու նրանից. նա հավիտյան նրա ճանկերում, նրա ատամների տակ կլինի և այնտեղ կջախջախվի և կուլ կերթա» (չերես 23):

Մի անգամ Ձկոն ծանր մտածմունքներից ճընշված, հուսահատական դրութիւնն մեջ, հանկարծ ձայն ե տալիս Հարոյին.

— Հորո:

— Ի՞նչ ե, Ձկո:

— Գրքումն ի՞նչ ե գրած, մարդն ե բախտավոր, թե՛ անասունը:

— Գրքում գրած ե, վոր մարդն ե բախտավոր, վորովհետեւ բոլոր շնչավորների զարդն ե, պսակն ե և տերն ե:

— Յեզ անշունչների՞:

— Այո, պատասխանում ե Հարոն: Լուսթլուն: «Ի՞նչո՞ւ եյիր հարցնում, Ձկո»:

— Հարցնում եյի, վոր գրքերի հեղինակների հիմարութլունն իմանամ և լռեցի, վոր մտքումս հաչուցեմ նրանց:

— Մի՞թե ուղիղ չե, Ձկո:

— Վոչ թե ուղիղ, այլ սուտ ե: Տեսնում ես այս կենդանիներին, վորքան բախտավոր են, չեբացել են և այժմ կշտացած պառկած են հանգիստ: Մենք քանի որ ե, վոր քաղցած ենք» (չերես 24, 25):

Ձկոն ավելի համակրելի տիպ ե, քան Հարոն: Նա, ինչպես ասացի, վճռական ե, համարձակ. ունի բողոքող վոզի, մի բան, վոր հեղափոխական լինելու անհրաժեշտ հատկանիշն ե կազմում:

Յերբ զգվելի բուրժուա տանտեր տիկինն իր փառահեղ տան բակի ախոռում տեղավորելով թիֆլիս նոր

յեկած Ձկույին և Հարույին, ամեն տեսակ միջոցների չե դիմում նրանց շահագործելու և վերջն ել հայհոյանքներ և թափում նրանց գլխին «անզգամ գողեր» անվանելով և սպառնալով «նրանց կապած պոլիցիային» հանձնել, Ձկուն չի կարողանում տանել այդ վիրավորանքները և կատաղաբար գոռում.

— Լոխր, անզգամ, հերիք հայհոյես, քարս... այս քարով գլուխդ կճեղքեմ, լոխր, անզգութ... լոխր, անարժան մարդ» (չերես 28):

Տիկնոջ դեմքը մեռելային գույն է ստանում, չերկչուղից լեզուն պապանձվում: Ձկուն հեռանում է:

Յերբ մի քանի ժամանակից հետո Հարոն բերում է և վճարում տիկնոջ այն 3 ուրլին, վոր նա պահանջում էր նրանցից իր պարանի համար (վոստիկանը խլել էր պարանը նրանցից աղբ թափելու ժամանակ), տիկինը սաստիկ ուրախացավ, շատ որհնեց Հարույին, միևնույն ժամանակ խրատեց նրան հեռանալ մոռլ և վտանգավոր Ձկույից:

Ձկուն, վորքան ել որերով քաղցած, հուսահատված լինեք, ընդունակ չեք ստոր միջոցների դիմելու:

Յերկար ժամանակ քաղցից տանջվելուց հետո Հարոն ասում է հուսահատաբար.

— Ձկո՛ ջան, ճար չկա, ձեռքս պետք է մեկնեմ վողորմության:

— Ամաչիր, մրմնջաց Ձկուն դժգոհությամբ (չերես 30):

Մոռլը, լուռ, 30 տարեկան, բայց արդեն դեմքը կնճիռներով ծածկված Ձկույին սիրում էլին բոլոր ընկերները նրա լավ հատկութունների համար. սիրում էլին նրան նրա համարձակության, քաջության, անձնվիրության համար:

Ճիշտ ե, Հարոն, ըստ չերևույթին, ավելի գիտակից ե, շփումն ե ունեցել ինտելիգենտ չերիտասարդի, «ուսանողի» հետ, նա գիտե մինչև անգամ սոցիալական կյանքի այս կամ այն չերևույթը մի կերպ բացատրել, ինչպես նրան պարզել են ուրիշները, «ուսանողը» և այլն, այնուամենայնիվ նա թույլ ե բնավորութամբ, դուրկ ե Ձկույին հատուկ բնավորութան լավ կողմերից: Լինեք Ձկոն գրագետ, գիտակից, կազմակերպված, նա անշուշտ կլինեք հեղափոխականների շարքում, վոյ իհարկե քրեական վոճիրներ կատարող, ավանտյուրիստ հեղափոխականների շարքում: Մեր «հոսհոս», «մաուզերիստ» գաշնակցականները կամ հնչակցաններն այն մարդիկը չեյին, վորոնք ընդունակ լինեյին Ձկոներին դաստիարակել հեղափոխական քաղաքական ուղղությամբ, բառիս իսկական իմաստով: Նրանք միայն իրենց Պացիոնալիստական, շովին տրամադրություններով, «հոսհոսական», «ավանտյուրիստական» գործելակերպով Ձկոներին քաղաքականապես այլասերում, անբարոյականացնում եյին, վարակելով նրանց շովինիզմի բացիլներով:

Տեսնենք այժմ, թե վեպիկի հեղինակն ինչ՞նչ չե իր աշխատության անունը «Վիշապ» գրել, ինչ իմաստ ունի այդ անունը նրա գրքուկում:

Վեպիկի ընթերցումը չի տալիս վորոշ գաղափար այդ մասին:

Թերևս հեղինակը մեղավոր չե այդ բանում, այլ գրաքննիչն ե, վոր, հավանորեն, ջնջումներ կամ կըրճատումներ ե արել, վորոնց պատճառով վորոշակի չի պարզվում, թե ինչ ե հեղինակը հասկանում «Վիշապ» խոսքը գործածելով:

«Վիշապը» գրքի գանազան մասերում տարբեր իմաստով ե հասկացվում:

Առաջին անգամ «Վիշապի» բացատրութիւնը հանդիսուում ենք Ջկոյի տեսած սարսափելի չերագում, վորի մասին նա պատմում է Հարոյին (տես պատմը-վածքի VIII գլ.):

«Վիշապը» ներկայացված է այնտեղ «շատ մեծ չերկաթյա վանդակում պառկած մի ամեհի, սարսափելի կենդանի, վորն այնքան մեծ էր, վոր համեմատել մի բանի հետ դժվար էր: Ավելի քան հարյուր գլուխ ունէր նա և նրա նուշնքան բերաններից դուրս էր փռվում հուր, բոց հազարավոր կրակի լեզուներով»: Հազարավոր գազաններ՝ առյուծ, փիղ, վագր, գայլ, աղվես շարունակ հսկում էին, և այն դեպքերում, չերբ նա փորձեր էր անում վանդակը ջարդելու, նրանք դիմադրում էին, իսկ չերբ նրան հաջողվում էր վանդակի մի մասը կտորել, իսկուշն հակիչ գազանները նորից նորոգում, ամրացնում էին:

Յերբեմն նրանք ժողովվում, «խորհուրդ են» անում, թե ինչպես պաշտարել և պաշտպանվել: Պարլամենտում գիշատիչները շատ խոսում, վիճում են: Մի որ խորամանկ աղվեսը ճառ արտասանելով առաջարկ է անում դիմել «մեղուների հասարակութչան» ոգնութչուն խնդրելու: Վիշապին դիմադրելու այդ առաջարկըն ընդունվում է. հրավիրվում է «մեղուների հասարակութչունը». «չեկան մեղուները, փորձեցին իրենց ուշտերը և ամեն մեկն աշխատեց Վիշապի աչքերը խաչթել, կուրացնել նրան: Բայց այդ միջոցն էլ իր դուր անցավ, վորովհետև Վիշապը կատաղած այրեց իր բոցային լեզուներով մեղուների թեկերը և վերջինները հրաժարվեցին շարունակել պատերազմն ամեհի գազանի հետ»:

Այնուհետև հանգիստ նստած վանդակում, Վիշապը մի կարճ միջոցից հետո կատաղում, ազազակում է

ուժգնութիւնամբ. «Աս, դու այստեղ ես», ասելով ջարդում ե վանդակը և հարձակվում ե Ձկուրի վրա, վորը նախ աշխատում ե կովել, քարեր զցել, բայց քարերը վոչինչ չեն անում: Ձկոն վազում ե, Վիշապը կատաղած՝ վազում ե նրա չետեից, մինչև վոր քնից զարթնում ե Ձկոն:

Այստեղ պարզ հասկացվում ե, վոր «Վիշապը» բացարձակ բռնութիւն սիմվոլ ե, միահեծան, արշու՛նարբու բռնակալ, հասարակութիւնս գլուխն անցած մի տիրան, վորը մարմնացումս ե անսանձ, արշունարբու բռնութիւնների, ամեն տեսակ շահագործման և կեղեքումների: Բյուրավոր մեծ ու վոքք գիշատիչ գազանները, վորոնք պաշքար են մղում պալատում (վանդակ) փակված զեսպոտի դեմ, հասարակութիւնս շահագործող, գիշատիչ դասակարգերի գիշատիչ ներկայացուցիչներն են. «մեղուների հասարակութիւնը» աշխատավոր մասսաներն են. սրանց ոգնութիւնը, պաշքարին մասնակցելը, «գործակցել-աշխատակցելը» գիշատիչների հետ, հաղթանակ չի բերում—տիրանը չի տապալվում. թեև «մեղուներն աշխատում ելին Վիշապի աչքերը խաչթել, կուրացնել», բայց վերջինս «իր բոցալին լեզուներով» (այսինքն՝ զենքի լեզուներով, զինված ուշի—զորքերի ոգնութիւնմբ) կարողացավ նրանց թեքն աչրել, վորից հետո նրանք՝ հրաժարվում են բացարձակ կովից. դա նշանակում ե, վոր մինչև զորքերը չանցնեն «մեղուների» հասարակութիւնս կողմը, միահեծան բռնակալութիւնս պարտութիւնս անհնարին պետք ե համարել: Մեղուներն անհատական ուշիերով կարող են պաշքարը շարունակել, «քարեր» զցել («ոումը» զցել, անհատական այլ տերբորխատական ակտերի գիմել և այլն), բայց առանց մասսայական, միասնական կովի զորքերի հետ, «մե-

դուների հասարակութունն» անկարող ե, համենայն դեպս, տապալել բռնակալութունը:

Ահա թե, իմ կարծիքով, ինչ իմաստ ունի Զկոչի չերագում տեսած «Վիշապը». անհա թե ցարական դաժան ցենզուրայի որով ինչ ալլարանական լեզվով ե վեպիկի հեղինակ Սանդալը կամեցել ընթերցողին հասկացնել միահեծան բռնակալության ուժիմի կշու-թյունը:

Այդպես ալլարանորեն ելին գրում չերբեմն ոուս հեղափոխական գրողներն իրենց գեղարվեստական կամ այլ տեսակի լեզալ գրվածքներում:

Վեպիկի 52, 53 լերեսներում կարդում ենք, թե ինչպես Հարոն, տանջող մտածմունքների մեջ ընկղղմ-ված, հիշում ե իր չերկրի անցյալ և ներկա դժոխսային դրությունը, հիշում ե իր ընտանիքին, Լուսըն-թագին, ընկերներին, սիրուն գոմշուկներին, վաշխա-ուու եֆենդուն և այլն. «սիրուն գոմշուկներս ուրախ արածում են արդուք մեր դաշտերում, թե՞ վիշապի վանդակն են ընկել». հիշում ե իր և մյուս ընկեր մը-շակների հայրենիքից հեռանալը, դրա պատճառները, նեղութունները:

Շատ եր մտածում այդ բոլորի վրա և սարսափելի «Վիշապնիր անհամար հրեղեն լեզուներով չերևում եր նրան, գիտակցում եր նրա գորությունը, բայց Հարոն նրանդիմադրելու համար իրեն թույլ եր զգում և հուսահատվում եր: «Վիշապն» այստեղ հոմանիշ ե վաշխաուության:

45 տարեկան աշխարհիս չարն ու բարին տեսած մշակ Մեհրաբը, գալով Թիֆլիս իր անհայտացած կնոջ Վարդխաթունին փնտռելու, գտնում ե նրան անառա-կանոցում, կաթվածահար ե լինում և մեռնում:

Այդ առիթով կարդում ենք. «Կորալ սովից Վարդ-խաթունը, կորալ և անգին Մեհրաբը: Սովը կլանեց նրան, վիշապը լստեց այդ թշվառներին: Բայց մի՞թե միևնույնը և մեզ չե սպասում, մենք չպետք և աղքատության տակ ճնշվենք, մեռնենք», ասում և մտա-տանջության մեջ Հարոն: Բայց այդ չի լինի, նա գնում Ե իր հուշար միայն Աստծո ոգնության վրո»... (չերես 71, 72):

Ինչպես տեսնում եք, «Վիշապը» հասկացվում և նաև այն գազանը, վորն առաջ և բերում աղքատու-թյուն, սով, մահ և այլն:

Նա այն գազանն է, վորը նույնպես խաբերա-լության, սպեկուլյացիայի և թալանի սիմվոլն է հանդի-սանում: Դա չերևում և այն քանից, վոր չերբ Հարոն և Զկոն արշունով և քրտինքով հավաքած մի քանի ուսրլի թղթաղրամը փորձում են փոխել վոսկով, վոր-պեսզի չերկիր փոխադրեն իրենց ընտանիքներին, նրանք մի անձանոթ թիֆլիսեցի աղաչի ստոր խաբե-րալության զոհ են դառնում. աղաչի տված փաթեթ-ներում վոսկիների փոխարեն մշակները գտնում են կեղծ կլոր կտրած վոսկիներ: «Կորալ 60 ուսրլին: Այս ել կորզեց անհազ Վիշապը» (չերես 83):

Վիշապ նշանակում և նաև պարտատեր, վաշխա-նու: «Մենք վերցնում ենք այնքան վարձ, ասում և Հարոն, վոր քիչ հաց ենք գնում, տան վարձ ենք տալի և մի քանի կոպեկ Վիշապի, մեր պարտատիրոջ համար ենք թողնում» (չերես 85):

Այսպես ուրեմն Վիշապը բազմազան հասկացողու-թյուններ և պարունակում իր մեջ: Նա այն «ամենի», գիշատիչ գազանն է, վոր բոլոր գիշատիչ գազանների գերագույն արշունոուշտ տերն է հանդիսանում. նա և

բոնութիւնն ե, և՛ աղքատութիւնն, և՛ թալան ու կողոպուտ, և՛ շահագործութիւնն, և՛ խարեբայութիւնն, և՛ վաշխառութիւնն, և՛ սով, և՛ մահ և այլն:

Հեղինակը, վոր իր բարոյական և մտավոր կարողութիւններով 70-ական, 80-ական թվականների մեր իրականութեան ծնունդն ե, դեռես չի ըմբռնում և չեր կարող ըմբռնել, վոր նրա հենց Վիշապն ինքը հասարակական-արտադրական հարաբերութիւնների արդշունք ե, վոր այն առանցքը, վորի շուրջն ե պտտվում վողջ հասարակական կշանքը, սեփականութիւնն ե, աշխատանքի և արտադրական միջոցների մասնավոր սեփականութիւնը, նրա այս կամ այն կերպ գոյութեան վորոշողը տվչալ հասարակութեան հասարակական-արտադրական հարաբերութիւններն են:

Հեղինակն իր այս պատմվածքում իղեալխատ-մորալխատ ե. նրա մտեցումը մարդկային հարաբերութիւնների մեկնութեան խնդրին իղեալխատական-մորալխատական ե, չեթե կարելի չե այսպես ասել:

Նա իր աշխատութեան 73-րդ չերեսում գրում ե.

«Մարդ իր կշանքի բարեկալութեանը խղճով և բարոյապես հասնելու համար պետք ե աշխատե ֆիզիքապես կամ մտավորապես և կամ թե ֆիզիքապես և թե մտավորապես միասին: Յեթե մարդ այդպես աշխատելիս ուրիշին վնաս չի տալիս, այլ ոպուտ՝ ուրեմն այդպիսի մարդը կոչվում ե բարոյական:

Իսկ այն մարդը, վոր ինքն առանց աշխատելու ուրիշի աշխատանքով ե ապրում կամ կիտում հարստութիւն, կամ չեթե աշխատում ե, ի վնաս ուրիշին ե գործում, այդպիսի մարդն անվանվում ե գող, ավագակ, դատարկապորտ կենդանի, ուրեմն և անբարոյական»:

Մտուս կողմից հեղինակը դեռես չի ըմբռնում հասարակութեան դասակարգային շերտավորման պրոցեսը

և զբանից առաջ չեկած մեկ դասակարգի կամ դասակարգերի մյուս դասակարգին շահագործելու իրողութիւնը: Նա լավ հասկանում է, վոր հասարակութեան մեջ կան կեղեքիչներ, աղաներ, վաշխատուններ, տգրուկներ և այլն, բայց նրանց գոյութեան և գործունեութեան սեպուլլատորը նա համարում է վոչ թէ եկոնոմիկան, այլ բարոյականութիւնը, մորալը: Միևնույն ժամանակ նա այն կարծիքին է, վոր «քուրզը և թուրքը կերակրվում են հայի աշխատանքով կամ նրա աշխատածը հափշտակելով»:

Նա բառացի գրում է. «Իրանց քաղցը լցուցանելու համար հայն էլ պետք է աշխատե, քուրզն էլ: Յեթե հայը չի ուզենա աշխատել, այլ կցանկանա քրդի աշխատանքով ապրել, պետք է այդ հային պատժել (ընդգծումը մերն է: Գ. Ղ.) իր անգործունեութեան և ուրիշի աշխատածը հափշտակելու համար. նույնը պետք է անե հայը, չեթէ քուրզը կկերակրվի հայի աշխատանքով կամ նրա աշխատածը հափշտակելով: Քուրզը և թուրքը ալդպես են վարվում ձեզ հետ» (աչսինքն՝ հայերի հետ: Գ. Ղ.) (չերես 74):

Սրանից պարզ չերևում է, վոր հայը, քուրզը կամ թուրքը և կամ վորեւ մի այլ ազգի անդամ՝ շահագործող կամ շահագործվող դասակարգին էլ պատկանի, միևնույն է, կարող է շահագործել մի այլ ազգին պատկանող անդամներին: Սա մի հիմնական սխալ է և դասակարգային թեորիային հակառակ մի բան:

Արդարև մի ավելի ուժեղ ազգ կամ ժողովուրդ կարող է բռնանալ, ճնշել, շահագործել, ստրկացնել մի ուրիշ ավելի թույլ, փոքր ազգին, մի բան, վոր պատահել է անցյալում, պատահում է և ներկայումս. սակայն պետք է հասկանալ, վոր ուրիշ թույլ ազգին բռնապատողը, կեղեքողը կամ շահագործողը վոչ թէ

ուժեղ ազգի անխտիր հասարակական բոլոր շահագործող և շահագործվող խմբերն ու դասակարգերն են, այլ միայն իշխող, շահագործող դասակարգերը, վորոնք թե իրենց շահագործվող, աշխատավոր ազգայիններին են շահագործում և կեղեքում և թե այլ ազգերի շահագործվող տարրերին:

Մյուս կողմից կարելի չէ հերքել և այն իրողութունը, վոր շահագործվող աշխատավորական տարրերը, վորոնց դասակարգային վիճակը և շահերն ուրիշ ազգերի շահագործվողներին հետ միատեսակ են, իշխող դասակարգերի հու, հպատակ գործիք հանդիսանալով, հաճախ ընթանում են շնորհիվ իրենց չեստաֆնացութեան և անգիտակցութեան նրանց գործունելութեան ուղիով, գործում են, այս կամ այն քայլն են անում նրանց թելադրանքով և ճնշման տակ, վորով մեծապես վնաս են տալիս թե իրենց և թե այլ ժողովուրդների շահագործվող չեղբայրակից տարրերին:

Ահա այս բանն է, վոր Սանդալը վորոշ, պարզ չի ըմբռնում և ամեն անգամ այս տեսակ հարցերին բարոյականութեան չափով և կշռով մոտենալով, խստնաշփոթում է ազգն ու դասակարգը, ազգային շահագործող և շահագործվող տարրերն իրար հետ:

Մեծամեծ պահանջներ անել մի պատանի հեղինակից, վորը 70-ական և 80-ական թվականների մեր հասարակական միջավայրի և գրականութեան պայմաններումն է ապրել և «կրթվել», կարելի չէ: «Վիշապում» և առավելապես «Փոքրիկ Աստղում», ինչպես այդ կըտեսնենք հետո, հանդիպում ենք այս ու այնտեղ ցիրուցան մտքերի, վորոնք ցույց են տալիս, վոր հեղինակը հեղափոխական-դեմոկրատական, սոցիալիստական ուղղութեամբ մտածել գիտե:

Նամանավանդ հետաքրքիր են «Վիշապուժ» հեղինակի դիտողութունները կապալի, կապալառունքի հարցերի վերաբերմամբ:

Բերենք մի քանի քաղվածքներ:

Ձկոն մի քանի ժամանակից 'ի վեր բանում երիր չերկրացի մշակ կապալառու Գրիգորի մոտ: «Տանտերը այն շինութիւնը, վորտեղ Ձկոն եր աշխատում, ավարտելու համար տվել եր Յագոր Պավլիչ քաղաքացի կապալառովին, վորը իր կողմից շինութիւն համար դաջ բերելը հանձնել եր կապալով մի հարուստ գաջբազի—Ղազախեցի Դավիթին, պատեր, դռների և պատուհանների տեղեր շինելը հանձնել եր կապալով կալատող (վորմնագիր) հարուստ Վանոյին: Դոներ, պատուհաններ, առաստաղ և հատակ շինելը հանձնել եր կրկին կապալով Դարչո հյուանին, իսկ գետին փորելը և հողը դետը կամ մի ուրիշ տեղ թափելը տվել եր կապալով մեր չերկրացի Գրիգորին: Յագոր Պավլիչը, պիտավոր կապալառուն, շաքաթը չերկու, չերեք անգամ գալիս եր և հրամաններ ցրում մյուս կապալառուներին, իսկ վերջիններս իրանց բանվորներին»:

Հեղինակն ուսանող Վահանի բերանով*) հետևյալ կերպով և հասկացնում մշակ Հարոյին կապալի հարցը.

*) Այստեղ պետք և ասնք, վոր 70, 80-ական թվականներին առաջավոր դեմոկրատական ինտելիգենտ յերխտաարդու թյան համար յեթև կար մեկը, վոր կարող եր և ընդունակ ամեն տեսակ սոցիալ-քաղաքական հարցեր լուծել,—գա համայնարանական ուսանողն եր: Ուսանողն եր, վոր կոչված եր բարդ հարցերը պարզել, հասարակական իրեալներով տողորել ուրիշներին. նա համարվում եր ժողովրդի կուլտուրորեզերը, «լուսավորիչը»: Այն ինչ հայ տվելի յեամենաց ինտելիգենցիայի, հասարակության լիբերալ, կզերտական տարրերի համար գրեթե նույն ժամանակներում ժողովրդի «լուսավորիչներ» համարվում էյիլ՝ «արժանավոր ուսուցիչը» և «արժանավոր, կրթված տերտերը»:

— Հարո, քեզ լավ հայտնի չե, վոր առանց աշխատանքի վոչ մի գործ չի կարող կատարվել չերկրիս չերեսին. իսկ աշխատելիս պետք է գործ դնել ուչժ: Ուչժը լինում է ֆիզիքապես, ձեռքերդ, վոտքերդ, մեջքդ, մի խոսքով, մկանունքներդ գործ դնելով, ուչժը լինում է և մտավորապես, խելքդ, գիտութունդ և հմտութունդ գործ դնելով: Իսկ «ի՞նչ են դրանք (աշխինքն՝ կապալառուները: Գ. Ղ.), անկամկամ ուրիշի աշխատանքով ապրողներ (ընդգծումը մերն է: Գ. Ղ.): Վերջնենք այն շինութչան մշակներին, վորտեղ Ձկոն է աշխատում: Ամենազլխավոր կապալառուն Յագոր Պավլիչը, տանտիրոջից վերցնում է ահագին գումար այդ շինութչունն ավարտելու: Իհարկե, իբրև այդ բանում փորձված մարդ, տանտիրոջից ավելի կպահանջի, քան վորքան կհարկավորվի շինութչունը ավարտելու համար, իբրև իր աշխատանքի վարձատրութչուն (ընդգծումը մերն է: Գ. Ղ.):

Իայց ինքը շատ և շատ ավելի չե ստանում, քան այն՝ վորքան արժեր նրա շնչին աշխատանքը: Գրա աշխատանքը կայանում է նրանում, վոր մի որում ժողովում է իր շուրջը չերկրորդական կապալառուներին, հանձնում է նրանց գործը լուրաքանչյուրի մասնագիտութչան համեմատ, իսկ վերջիններս՝ ժողովելով մըշակներին, արհեստավորներին մի որում հանձնում են գործերը դրանց, իհարկե ավելի պակաս վարձով, քան վորքան հասնելու չեր տանտիրոջից կամ գլխավոր կապալառուներից ստացած փողերից՝ սրանով սահմանափակում են իրենց աշխատանքը տան ավարտելում:

Յեվ բոլոր կապալառուները վերջացնում են գործը շարաթը մեկ անգամ բանվորներին աչքի տակ անցնելով և հարյուրավորներ ծալած ուրլինիս կըրպանը դնելով:

Բայց ի՞նչ է ստանում նույն ինքն գործը, տունն ավարտողը, կալատողը, հլուանը, մշակը, ալնքան, վոր կարողանա գնել մի կտոր չոր հաց, խոնավ և մութ սենյակ վարձել և վոր պատրաստ լինի գործ չեղած կամ հիվանդ ժամանակն Արքահամու գողը գնալ»:

«Ի՞նչպես, զարմանքով հարցնում ե մշակ Հարոն ուսանող Վահանին, մի՞թե կապալառուները ճանապարհներ, խելք չեն սովորեցնում բանվորներին կամ արհեստավորներին:

«Ի՞նչ խելք, պատասխանում է ուսանողը, մի՞թե կապալառուն մշակներին բանել, աշխատել սովորեցնելու համար առաջ ինքն և փորում հողը, կամ ցեխ շաղախում կամ պատ բարձրացնում կամ դռներ շինում: Վճչ: Այլ, ասում եմ, վոր նրանք շաբաթը մեկ կամ չերկու անգամ գալիս են միայն բանողներին աչքի տակ անցնելու և տանտիրոջ աչքին չերեալու համար, ուրիշ վոչինչ:

«Լավ, չեթե կապալառուները չլինեն, ապա ի՞նչպես պետք է լինի:

«Ահա, ինչպես, Հարո: Առաջ ասեմ ձեր մշակների մասին:

Իրցուք տասը մշակ և հարկավոր տանտիրոջ հողը փորելու և թափելու համար և դիրցուք թե տանտները կամենում ե, վոր այդ աշխատանքը կատարվի կապալով, այդ ժամանակ կապալը պետք է վերցնի վոչ թե մեկն այդ տասիրց, վոր աշխատանքը կամ վրնասը դա միայն ստանա, այլ տասը միտսին, վոր աշխատանքը և մնասը բոլորի վրա բաժանվի: Իհարկե, կապալը մեկ ալնպիսի բան է, վոր շատ զգույշ պետք է լինել վերցնելիս: Իսկ արհեստավորները նույնպես պետք է ընկերութամբ վերցնեն, ապա թե վոչ, մեկը վերցնելով կապալը, նա աշխատում է բանվորի վար-

ձը վորքան կարելի չե պակասեցնել և չեթե ոգուս
կա միայն ինքը վերցնել» (չերես 73, 74, 75 և 76):

Հեղինակը, վորը ուսանողի բերանն և ղնում իր
մտքերը, չի կարողանում դեռևս հասկանալ, վոր կա-
պալի, կապալառուների, հարուստ կալվածատեր, տան-
տերի գոյութունը հատուկ և միայն աշխատանքի և
արտադրութեան միջոցների մասնավոր սեփականատի-
րութեան պատմական շրջանին, հնարավոր և միայն
այդ շրջանում. վոր հարուստ տնատերերի, մեծ թե
փոքր կապալառուների կամ այլ գործատերերի շահա-
գործութունը միայն հիշյալ պատմաշրջանի հասարա-
կական-արտադրական հարաբերութունների արդյուն-
քն և, վոր այդ դրութունը չի վերանա նույնիսկ
այն ժամանակ, չեթե կապալը, ինչպես հեղինակն և
ասում, վերցնելու լինեն ընկերութեամբ իրենք «ար-
հեստավորները», «մշակները», քանի վոր վարձու աշ-
խատանքի ինստիտուտը մնում և անխախտ, վարձու
գործատերերի և վարձվող բանվորների դասակարգերի
գոյութունը դեռևս կայուն և աշխատանքի և արտա-
դրութեան միջոցների, կապիտալի մասնավոր, անհա-
տական սեփականատիրութեան հետևանքով:

Հեղինակի մտքերն այս հարցում պետք և համա-
րել մանր բուրժուական-սոցիալիստական: Կապալի
արտելը, կոոպերացիաները և արտելները ժողովրդա-
կան տնտեսութեան այլ և այլ ճշուղերում կապիտա-
լիստական հասարակական շրջանում, չերը վարձ ու
կապիտալը դեռևս թագավորող են, չերը հասարակա-
կան-արտադրական հարաբերութունների վորոշողը և
պայմանավորողը մասնավոր կապիտալն և հանդիսա-
նում, այլ նշանակութուն և բնույթ չեն կարող ունե-
նալ, բայց միայն մրցութուն հանուն սոցիալիզմի
(ինարկե մանր-բուրժուական սոցիալիզմի) խոշոր կա-
պիտալիստական արդյունագործութեան դեմ:

Դա միայն մի փորձ է, ապարդշուն փորձ, ինչպես տնտեսութեան պատմութիւնն այդ բազմիցս ապացուցել է, պահպանելու, քաշ տալու մանր բուրժուազիայի, մանր արհեստավորներին, վարպետներին, մանր սեփականատեր գլուղացիութեան գոյութիւնը:

Պոսք չկա, 70, 80-ական թվականներին մեր չերկիրը տնտեսական զարգացման այն շրջանումն եր դնում, վոր պրոլետարական սոցիալիզմի իդեոլոգիայի զարգացում տեղի չեր կարող ունենալ. առետրական-վաշխատական կապիտալի շրջանն ելինք դեռես ապրում. խոշոր կապիտալիզմ գոյութիւն չուներ, չկար պրոլետարիատ ներկայիս իմաստով. նորնոր եր նա ծնում քաղաքներում նոր ծնվող և զարգացող կապիտալիզմի հետ միասին: Հետևապես հեղինակ Սանդալը կարող եր արծարծել այդ շրջանում միայն մանր-բուրժուական, դեմոկրատական, նարող-նիկական մտքեր:

Նա իր վեպերում պարզորեն տրամադրութիւն և հակումներ և ցույց տալիս դեպի սոցիալիզմը: Դժբախտաբար նրա չերիտասարդական շրջանի վառ չեռանդը և հետաքրքրութիւնը դեպի հասարակական խնդիրները և վրականութիւնը շատ շուտ մարեցին: Սա նրա ամենամեծ դժբախտութիւնն եր, վորին նա պատապարտված մնաց մինչև իր կյանքի վախճանը:

«ՓՈՒՐԻԿ ԱՍՏՂ», ՎԵՊ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԿՅԱՆԲԻՑ

(Վերլուծութուն)

Սանդալի չերկրորդ վեպը հալ գլուղական կյանքըն և մեզ նկարագրում անպես, ինչպես նա կարողացել և դիտել 80-ական թվականներին: Այդ վեպը նա գրել և, ինչպես արդեն հիշել եմ, Գետաշեն գյուղում (Փանծակի գավառ) 1885-6 թվականներին, փոփոխութունների չե չենթարկել և ավարտել 1890 թվին և լույս և ընծայել Մոսկվայում 1892 թվին:

Այդ վեպը նամանավանդ հետաքրքրական և այն տեսակերից, վոր մեզ տալիս և անցյալ դարի 70, 80-ական թվականների մեր գլուղական կյանքի պատկերը: Նրա մեջ կարելի չե գտնել այդ շրջանի մեր գլուղացիութւան կենցաղի վերաբերյալ դանազան տեղեկութւուններ—ազգայրական, սոցիալ-տնտեսական և այլն, հետո գլուղացիների փոխհարաբերութւունների նկարագրերը, դասակարգային շերտավորումը, դասակարգային անտազոնիզմի խուլ, չերբեմն ցալտուն չերեուլթները և այն փոփոխութւունները, վորոնց դեռ նոր-նոր սկսում և չենթարկվել գլուղացու բովանդակ կյանքը:

Յեթե «Վիշապը», կարելի չե համարել տաճկահայ չարքաշ, աշխատավոր մասսաների (գլուղացիների, մշակների) զուրբերգական կյանքի մի հուզիչ պատկեր, ապա հեղինակն իր «Փոքրիկ Աստղ» վեպով նպատակ և ունեցել ընթերցողին հաղորդակից դարձ-

նել մեր շարքաշ գլուղացիութիան այն վողբերգահան վիճակին, վորն ստեղծվել էր նրա կյանքի բնատնտեսութիւնից (նատուրալ տնտեսութիւն) առտորա-վաշխատական, ապրանքալին տնտեսութիան փոխանցման շրջանում:

Վոչ «Վիշապը», վոչ էլ «Փոքրիկ Աստղը» չեն ներկայացնում իրենցից վորպես սիրո վեպ, սեր, վոր, կարծես, շատ հաճախ վեպի կամ վորես այլ գեղարվեստական գրվածքի առանցքն է կազմում, այլ նրանցով ընթերցողի մեջ զարթնում և սնվում և տեղութիան զգացմունք դեպի ամեն տեսակ բռնութիւն, ճնշում, շահագործում, առաջ և կոչում պայքարի պահանջ ընդդեմ գորավորների, բռունցքների, կեղեքիչների, սոցիալական և բարոյական գաճաճների և պաշտպանութիան ձգտում դեպի խեղճերը, ճնշվածները, շահագործվածները:

Ինչպես հայտնի չէ արդեն ընթերցողին ներկա գրքույկում գետեղված Սանդալի կենսագրականից և իմ մի բրոշյուրից^{*)}, նա 80-ական թվականների առաջին կեսում Անդրկովկասում հիմնված հայ առաջին հեղափոխական խմբակի ակտիվ անդամներից մեկն էր: Այլ իրողութիւնը հարկադրում է ինձ ավելի մոտ ծանոթացնելու ընթերցողին հեղինակի. «Փոքրիկ Աստղ» վեպի հետ, վորը, իմ կարծիքով, չի կարող հայ սոցիալիստական սարբերի ուշադրութիւնից վրիպել:

«Վիշապ»-ում մենք տեսանք հեղինակի սոցիալիստական թոթովանքները, իսկ «Փոքրիկ Աստղ»-ում նրա գիրքերն ավելի պարզվում են:

^{*)} «Նայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում», հրատ. «Զակկնիգա», Թիֆլիս, 1927 թ.:

Նա կանգնում է դասակարգային կռվի տեսակետի վրա. պաշքար և մղում այդ հողի վրա և կարծես ձգտում է նույն պաշքարին մասնակից անել գյուղացիութիւնն աշխատավոր մասսաներին: Իր պաշտպանութիւնն տակ առնելով գյուղական ռաշպարութիւնը՝ այդ պաշքարը նա ուղղում է այն ժամանակ նոր-նոր կազմակերպվող գյուղական բուրժուազիայի և ամեն տեսակ կեղեքիչ տարրերի—գյուղական իշխանութիւնն, բուհնցքների, դուքանչիների, տիրացուների դեմ և այլն: Այդ պաշքարին զուգահեռ՝ նա առանձնապես հոգ է տանում իր իղեկոգիական դիրքերը վորոշելու և պարզելու:

169 չերեսից բաղկացած այդ վեպը պատմական, սոցիալ-տնտեսական հարցերի լուսաբանութիւնն տեսակետից ել առանձին կարևորութիւնն է ներկայացնում. հետևապես նրա մանրամասն վերլուծութիւնն ու քննութիւնը դառնում են առավել ևս անհրաժեշտ:

Նախ՝ մի-չերկու խոսք վեպի բովանդակութիւնն մասին:

Ջրաղացպան Հանեսն իր զավակների (տղա և աղջիկ) ոգնութեամբ, գյուղական աշխատանքներին ամբողջապես նվիրված՝ հազիվ հազ ծայրը ծայրին հասցնելով մի կերպ կարողանում է ապրել: Բայց այդ մի կերպ ապրելը նրան չափազանց թանկ է նստում. մի կողմից՝ գյուղական անկազմակերպ, նահապետական դրութիւնն, բնատնտեսութիւնն պայմանները՝ վորոշնք ալևս չեչին բավարարում նրա կյանքի մինիմալ պահանջները, իսկ մյուս կողմից՝ տանջանքն ու հալածանքը, շահագործումը և կեղեքումը, վորոշնք նա շարունակաբար չենթակա չեր քաղաքական-վարչական շինոթնիկութիւնն, գյուղի «իշխանավորներին», ցեղերի,

նոր ջրադացի տեր բեկի, վաշխառունների, աիրացու Իովիթների կողմից՝ նա իր ընտանիքով խրոնիկական, մշտական աղքատութիւն եր մատնված:

Ջինվորակոչի ժամանակ նրա համադլուզացի թըշնամիները և պարապիտները շարունակում են նրա գլխին դավեր սարքել: Տանում են քաղաք զինվորակոչի նրա միակ աշխատավոր վորդի Սարգսին և մյուս կիսախելագար (ապուշ) վորդի Թոմասին: Հավատացած լինելով, վոր զինվորակոչի կանչված վորդիները քննութլունից հետո չեն ազատվելու, զինվոր են տանելու, հետևապես ինքն արդեն ծերացած, ուժից ընկած, աշխատավոր վորդուց զրկվելուց հետո, չի կարողանալու տունը պահել, ամբողջ ընտանիքը լենիթակա լե լինելու կատարվալ աղքատութիւն, սովատանջ գրութիւն, ահա գալիք այդ թշվառութլունների հեռանկարը ծանր, տանջող մտքեր և ծնեցնում նրա մեջ, ծալրահեղ հուսահատական գրութիւն մեջ և գցում նըրան: «Ոջաղի» կործանման մոմենտին՝ առավոտ կանուխ վերցնում և տանից պարան և խելակորուչս գըրութիւն մեջ «սար ու քոլ» թավառելուց հետո անձնասպան և լինում, կախելով իրեն ծառի ճլուղից:

Միաժամանակ աղքատ մարդկանց, տանջված Հանեսի լեռանդուն, ջերմ պաշտպանութիւն համար վեպի մարտնչող հերոս ուսուցիչ Սաղաթելի, — այդ «Փոքրիկ Աստղի» մղած պաշքարն ընդդեմ գլուղի իշխանավորների և «գորավորների» կազմում և վեպի վողբերդական պատմութիւն անհրաժեշտ մասը:

Հեղինակը գալիս և, կարծես, այն տխուր լեզրակացութիւն, վոր նկարագրած ժամանակամիջոցում աղքատ, աշխատավոր մասսաներն, իրենց լեռամնաց, անգիտակից գրութիւն շնորհիվ, անգոր են գտնվում

գորավորների առաջ, ճնշվում, լեռնթարկվում են կատարյալ ստրկական վիճակի, իսկ «Փոքրիկ Աստղը» չի կարողանում նույնպես դիմանալ, պարտվում և իր մղած պալքարի մեջ. գլուղի «գորավորների», տիրացու Դոփիթների կողմից մատնվելով դպրոցական իշխանութչան՝ վորպես «աթեհատ», «տերութչան» հակառակ, ֆնասակար մի անձնավորութչուն, նա արձակվում և դպրոցից, հեռացվում գլուղից:

Ահա այս ֆոնի վրա չե կառուցված «Փոքրիկ Աստղ» վեպը: Չնայելով, Վոր նա գրված և ավելի քան 40 տարի առաջ, այնուամենայնիվ նա դեռ այստր կարող և հետաքրքրաշարժ և ոգտակար լինել մեր գլուղացի ընթերցողներին, մանավանդ նրանցից աղքատութչան ճանկերում դեգերող, տանջվող, որեցոր ապրող, աշխատավոր խավերին:

Սանդալին իր այս վեպով կարելի չե համարել հայ առաջին գլուղագիրների մեջ, վորպես մի ինքնուրույն, չուրատեսակ գլուղագիր, վորը շատ կողմերով տարբերվում և մեր մյուս գլուղագիրներից:

Ամեն մի գեղարվեստական գրվածքի մեջ մեզ ավելի և ամենից առաջ հետաքրքրողը գաղափարական բովանդակութչունն և: Այդ կողմից «Փոքրիկ Աստղը», ինչպես ասացի, ներկայացնում և մեծ արժեք: Այդ ցույց կտա նրա մանրամասն վերլուծութչունը, վորին և դիմում ենք:

Թեև այդ աշխատութչունը, գրված և մշակված 80-ական թվականներին, տալիս և այդ շրջանի կյանքի նկարագիրը, այնուամենայնիվ չես կարող եմ համարձակ ասել, վոր նա վոշ միայն 80-ական թվականների, այլ գրանից ել ավելի վաղ՝ 70-ական թվականների գլուղական կյանքն և պատկերացնում ընթերցողի առաջ: 70, 80-ական թվականներն ամենահետա-

քըրքրական, պատմական մի շրջան է, վորը մեր չերկրի տնտեսական կյանքի բեկման շրջան պետք է համարել: Չխոսելով քաղաքային տնտեսութւան մեջ առևտրական կապիտալիզմի առաջացրած փոփոխութւունների մասին, գլուղական կյանքում նկատելի չեն նմանապես այդ շրջանում փոխային-ապրանքային փոխանակութւան ազդեցութւունները, վորոնց շնորհիվ գլուղի դարավոր, հին, նահապետական կյանքին հատուկ բնատնտեսութւունն սկսում է աստիճանաբար կազմալուծվել, քայքայվել: Գլուղական նախկին միապաղաղ հասարակական կյանքը կորցնում է իր միապաղաղութւունը. մարդիկ փոխադարձ նոր հարաբերութւունների մեջ են սկսում մտնել. հասարակական նոր խմբեր են առաջ գալիս. մի խոսքով գլուղը հետզհետե լինթարկվում է շերտավորման (գիֆերենցիացիայի) պրոցեսի, վորը մինչև այսօր, չնայած մեծամեծ խոչընդոտներին, չի կանգ առել և չի կարող կանգ առնել, մինչև վոր չըհասնի իր զարգացման գերիտին: Այս պրոցեսի սկըզբնական շրջանի մասին վորոշ ակնարկներ, խոսքեր, պատողութւուններ մենք գտնում ենք Սանդայի աշխատութւան թե՛ առաջին և թե՛ հետևյալ գլուխներում: Նկարագրած ժամանակամիջոցում «վոսկի հորթը գրանց մեջ (գլուղացիների: Գ. Դ.) պակաս պեր չի կտտարել» (էջ 10):

Պարագմունքներից ազատ մի տոն օր—բարեկենդանի ժամանակ, գլուղի ամենալալն փողոցը լցվել է գլուղական ամբոխով. «ցրված փոքրիկ խմբերով, հարուստը՝ հարստի հետ, միջակը՝ միջակի և աղքատը՝ աղքատի հետ եր զրուցց անում»: Յեղ դա «վոշ թե պատահաբար, ասում է հեղինակը, այլ գլուղական կենցաղավարութւան անողորմ որենքների ստիպմամբ» (էջ 4):

Վոր ժամանակից «գլուղական կենցաղավարութեան անողորմ որենքների ստիպմամբ» գլուղի մեջ տարբեր խմբեր են կազմվել — «հարուստը՝ հարստի հետ, միջակը՝ միջակի և աղքատը՝ աղքատի հետ գրուլց և գործ ե սկսել», հեղինակն այդ մասին ակնարկ անգամ չի անում:

Նրա դիտակցութեան մեջ այնքան խոր և արմատացել գլուղական հասարակութեան ունևոր և չունևոր, աղքատ ու հարուստ խմբերի բաժանման փաստը, վոր կարծես, նրա մտքովն անգամ չի անցնում, վոր կար ժամանակ, չերբ մեր գլուղի միապաղաղ հասարակութեան անդամները գրեթե միմյանց նման ելին, մեկը մյուսից նյութական և թե այլ առավելութուններով աչքի չեր ընկնում, «ծախելն ամոթ ելին համարում» հենց այնպես, ինչպես իր նկարագրած գլուղացու (Չաքարի) մասին գրում ե հեղինակը, թե «ծախելն ամոթ եր համարում» (եջ 25):

Հեղինակը տալիս ե գլուղական հասարակութեան խմբերի բաժանման հետևյալ պատկերը.

«Իսլաք Մաթոսն իր արհեստանոցի առաջ հավաքել և իր «լայտղ» հասարակութունը (չուխաներն ու փափախները «խունացած» մի հասարակութուն), իսկ գինեվաճառ, «միկիրտան» թունին իր շուրջն և հավաքել իր խումբը, մի հասարակութուն, վորի չուխաներն ու փափախները փայլում են նորութեան պեծով, առաջինների նման խունացած չեն»: Ինչ վերաբերում ե բազազ Ղազարին, վորը միևնույն ժամանակ նալբանդ ե, նրա հասարակութունը կազմում են գլուղի արիստոկրատիան, ինտելիգենցիան և հոգևորականութունը: Նրա «կլուրի» անդամներից են՝ բացի տերտերից, նաև «տիրացուն, հարկը պահանջածին՝

գրագիր Մարութը, գլուղի ամենախարխուլ հնութունը»:

Մի առանձին խումբ են կազմում գլուղի «գորավորները», «խշխանավորները». սրանք են «տանուտեր Թեղանը կամ Թեղչուզքաշին, գլուղի դատավոր Պիծանենց Մակին, հավասարապես և դատավոր Թքոտողենց Զաքին իրենց արբանյակներով հանգերձ: Պետք և չենթադրել, Վոր այս խմբին և պատկանում նաև տիրացու Գովիթը (վեպի գլխավոր հերոսներից մեկը), գլուղի ամենազգվելի տիպը:

Այստեղ են ամենքը՝ գլուղի հասարակութան կեղեքիչ և կեղեքված, հարստահարիչ և հարստահարված, ունեոր և չունեոր եղեմենտների ներկայացուցիչները: Փոքր ինչ հետո գալիս և այստեղ նաև որվա հերոս առաջարկ շանեսը, վորը հաջողեցրել էր իր վորդի Սարգսի պատկի առիթով «հարսանքավայել» խնձուկք սարքել: Արդեն 50-ից անց՝ ծերացած, նրա բազմանգամ ընտանիքի հոգան այսուհետև նրա վորդի Սարգսի վրա չեր ընկնում: շանեսը հրավիրել էր հարսանիքի գլուղի բոլոր «խշխաններին», մեծ ու վորքը «գորավորներին», գլուղի «պաշտոնիներին»:

Գլուղի մթնոլորտը, վոր այնքան խավար է, նեղ և սահմանափակ, գլուղացիութան աշխարհաչացքն այնքան սեղմված ու կաշկանդված, նրա բարոյական և մտավոր առարկաների նյութն էլ, հարկավ, այդ նեղ սահմաններից դուրս չի գալիս, չեթե իհարկե այդ սահմանները, վորոնք չինական պարսպի նշանակութուն ունեն, չեն սկսում խորտակվել և նրանց միջից ներս չեն թափանցում տնտեսական կյանքի նոր կարգեր, իրենց մտավոր և բարոյական նոր պահանջներով:

Զարմանալի չէ, վոր բարեկենդան որը գլուղի փողոցում հավաքված ամբոխի խոսակցութան նյութը,

վեճերն ու տարաձայնութիւններն ամբողջապէս Հանեսի վորդու հարսանիք—խնճուկքի մասին և, այն հրաշալի կերակուրների, «համադամ խոռագների» մասին, վորոնցով մեծարել են հչուրերին: Ամենքը դո՛հ են, առավելապէս «իշխանները» և «գորավորները», վորոնք գովում են Հանեսին այն որինակելի հչուրասիրութեան և «պատվի» համար, վոր հարկ և համարել նրանց ցույց տալ այդ աղքատ գչուղացին: Չե՞ վոր աղքատ, ուշապար գչուղացին պարտականութիւն ունի ամբողջ լուծը միայն ինքը քաշելու, ծանրութեան խաշը միայն ինքը կրելու: «Զորավորներին» դուր գալու, հաճույանալու համար, ամեն ինչ անելով նրանց «պատվի» համար, նա ստիպված էր ճորտի, ստրկի դերը կատարելու իր այդ պարագիտ, կեղեքիչ թշնամիների առաջ, վորպես-զի նրանց աչքը բարի լինի, քայցր լինի նրա վրա... Այդ «գորավորներին», «գորբաներին» գոհութեան և հաճուկքի համար էր աշխատել ջրադացսպան Հանեսն իր վորդու հարսանիքը փարթամ դուրս բերելու: «Մ'ւմ ինչ հոգն էր, թե նա Աստծո տվածից ծալըը ձգեց ծալրին կպցրեց, մի մատը մեզր չղարձով գչուղի «ճարտարախոսներին» բերանում»:

Բամբասանքի և ծաղրի առարկա դառնալն իրեն կարգին. դա չէր գլխավոր պատճառը, վորը Հանեսներին զրդում էր հարսանիքին կամ այլ դեպքերում գորավորներին «պատիվներ» տալու, ինչպէս հեղինակն և ուղում ցույց տալ:

Այդ և այլ դեպքերում գլխավոր պատճառը պետք է փնտրել ստորագրողի և ստորագրչալի, կեղեքիչի և կեղեքվածի, ճնշողի և ճնշվածի, ուժեղի և թուլի փոխհարաբերութիւնների մեջ: Անդիտակից, լետամնաց, խեղճ ու կրակ աշխատավոր մասսաների վիճակն այնպէս է իրենց անմիջական իշխողների, ունևորների

հանդեպ, վոր նրանք պարտականութիւն ունեն վերջինների պահանջները կատարելու, պահանջներ անխտիր թե նյութական և թե բարոյական: Այստեղ ամենամեծ դերը կատարողն, իհարկե, «վոսկի հորթն և», վորը, հեղինակի ասելով, գլուղացիների մեջ պահաս դեր չի կատարում, իսկ մի ճաշ կամ հրավերք մտեցնում և մարդոց այնքան ժամանակով, վորքան հարկավոր և կերածը մարսելու համար» (եջ 10):

Թշուրիմացութեամբ հարսանիքի չի հրավիրված չեղել տիրացու Դովիթը, մի շարամիտ, զազրելի անձնավորութիւն, վորն ընդունակ և ինչ տեսակ վոճիր ասես կատարելու, միայն թե կարողանա իրեն հասցրած այդպիսի մի «վիրավորանքի» և «անպատվութեան» համար վրեժ հանել: Գլուղական կյանքի բացասական ցայտուն տիպերից է նա. 40 տարեկան և և մինչև այդ հասակը չի դադարում չերազել քահանա ձեռնադրվելու համար: Ամեն տարի խնդիրք եր ուղարկում չեպիսկոպոսին, բայց այդ նրան— «խոտվարար, լոթ մաղից հաց կերած: համարչա անգրագետ» մարդուն չի հաջողվում, նրա խնդիրքն ամեն անգամ անուշադրութեան եր մատնվում: Նրան չէին սիրում գլուղում, նրա բնավորութեան բացասական, անհանդուրժելի կողմերի համար: Յեւ չեթե ամեն տարի 20—30 մարդոց ստորագրութեամբ խնդիրք եր ուղարկում, այդ «խնդրի քամակից պնտւմ եր» «չենք ուզում» թուղթը 2—3 հարուր մարդոց բերանից»: Նա վոր ձգտում եր ամեն կերպ ժողովրդի «հովիվ» դառնալու, անբարոյականի մեկն ևր բառիս բուն նշանակութեամբ: Յերիտասարդ ժամանակ նա չեղել և «չափար». այդ ժամանակից սարսափ եր տարածել ամենքի վրա. ավազակներին ձերբակալելու փոխարեն՝ տանում եր նրանց իր չսիրած մարդկանց տներում ծածկելու:

«Զափարությունից» հետո նա ուրիշ գործերի ել
և կաշոււմ, բայց ամեն տեղ ել անհաջողութեան և հան-
դիպում: Սրան շատ է սազում հալ գլուղացու իր
վորդուն ասած հանրածանոթ այն խոսքը. թե՛ «Գնան,
վորդի, աշխարհ տես, մարդ դարձիր. չեթե մարդ չը-
գառնաս, տերտեր ել ա կղաճնաս»:

Տիրացու Դովիթը, վոչ մի բանի անընդունակ
այդ մարդն ուզում է «մարդ չդարձամ», տերտեր գառ-
նալ անսպասճառ:

Գլուղում վերջնականապես հաստատուելուց հետո՝
նախ քան տերտեր ձեռնադրուելու նպատակին հասնելը,
չեղբայրներն են պահում նրան իր ընտանիքով. նա իր
ընտանիքով ձրիակեր եր, տղրուկի պես ծծում եր իր
չեղբայրների արշունը. իսկ սրանք թերես ազգակցական
զգացմունքների և նահապետական սովորութիւնների
հիման վրա տանում էինն այդ բնուր, նամանավանդ
համոզված էինն, վոր իրենց չեղբայրը վորպես «քահա-
նայացու»՝ մեծ «ուսումնական» մարդ եր: Նա ճանաչ-
ված եր նրանց աչքում վորպես պատվավոր, ուսում-
նական, հեղինակավոր մի անձնավորութիւն: Տիրացու
Դովիթը շատ բոբիկ եր ուսեբեհում. բայց խնդիրք-
ներ եր գրում այդ լեզվով գլուղացիների համար,
խարում նրանց, չորս սուրլի եր առնում ամեն մի
գատարկ, անբովանդակ խնդիրքի համար, վոր ամեն
անգամ ել մերժվում եր պաշտոնատար անձերի
կամ հիմնարկութիւնների կողմից, վորպես անպետք
խղրզած թղթի կտոր:

Այդ կողմից հետաքրքրական է վեպում առաջ
բերած Մեջլում գլուղացու համար խնդիրք գրելու խա-
բերայական դեպքը, վորը շատ վատ է ազդում տի-
րացվի մեծ չեղբոր Զաքարի վրա և նուչնիսկ վրդովե-
ցնում է նրան (տես 2-րդ գլուխը):

Մի տուն լիքը մօտը ու մտեղներ ունի պահելու, մեծացնելու. դա կարող եր միայն քահանայութիւննով և վոչ ուրիշ բանով: Բայց արի, տես, վոր տերտեր ձեռնադրվելն էլ գլուխ չի գալիս:

Նա, վոր գլուղի «գորբաների» թիկնապահն և, նրանց ջերմ կողմնակիցը, նրանց, կարելի չե տեսի, իր ձեռքում պահողը, իսկ «գորբաներն» էլ նրան սաստիկ պաշտպանողը, այնուամենայնիվ գլուղացիական մասսան, «ժողովուրդը», չի ուղում նրան իր գլխին «տեր» դարձնել: Դուրսական մասսան, նրա «թշնամիները», այդ «փուչ կենդանիները», ինչպես տիրացու Դովիթն է նրանց անվանում, նրան աչքով չեն ուղում տեսնել, ուր մնաց, թե քահանա ձեռնադրված տեսնել: Իսկ այդ «թշնամիներին», այդ «փուչ կենդանիներին» միացել է անիծած Հանեսն էլ: Ահա թե ինչն է դադում նրան, ինչիցն է նա գազազած:

Այդ և տիրացու Հանեսի հետ ընկնելու, թշնամանալու գլխավոր պատճառը և վոչ թե նրան հարսանիք չհրավիրելու ղեպքը, ինչպես կարծում է հեղինակը: Հարսանիք չհրավիրելը տիրացու Դովիթի համար մի առիթ էր իր թշնամութեան, ատելութեան, վրեժի մաղձը թափելու խեղճ ու կրակ Հանեսի վրա:

Ինչ կծու խոսքեր, ինչ հայհոյանքներ ու անեծքներ ասես չի թափում նա Հանեսի գլխին այն մեծ վիրավորանքի, անասելի «անպատվութեան» համար, վոր հասցրել էլին իրեն հարսանիք չհրավիրելով: Բայց Հանեսն անմեղ եր. բոլորովին պատահաբար սխալվել, չելին կանչել հարսանիք այդ մարդագել տիրացվին:

Հանեսը սաստիկ բարի մարդ էր, անբան, չտամնաց, մի պաստիվ գլուղացի, վորի նմաններին տասնեակ հազարներով կարելի չե գտնել մեր գլուղացիական դասի մեջ: Չնայելով այդ բանին, համբերու-

թլանից գուրս գալով, նա ել իր կողմից անեծքներ և ուղղում տիրացվին, վերջն ել բարկութիամբ չերեստփն և տալիս այս խոսքերը.

«Ինչ վոր ձեռիցդ գա ու չանես, բա շուն դառնաս»:

Ահա այստեղից ել սկիզբն և առնում տիրացու Գովիթի խեղճ Հանեսի դեմ ուղղած մի շարք դավերն ու շարագործութչունները, վորոնց հետևանքը լինում և նրա վողբերգական վախճանը:

Տեսնենք՝ վորն է ջրաղացպան Հանեսի սոցիալական դրութչունը, արդեն շերտավորման չենթարկված գյուղական հասարակութչան վճր խմբին և պատկանում, ինչպիսի տիպ է նա ներկայացրված հեղինակի վեսլում:

Հեղինակն ամենայն իրավամբ նրան ներկայացնում է վորպես չքավոր գյուղացի. նրան տեսնում ենք կեղեքվածների, հարստահարվածների, շահագործվածների բանակում: Գ. դյուղը մեծ էր (մոտ 300 տուն բնակիչ ուներ) և թաղերի բաժանված:

«Հանեսի ընդարձակ՝ մի սենյակից և կողքից կրպած գոմից բաղկացած տունը ներկայացնում էր վաղեմի պապական հարստութչան նշխարը միայն (նշահուում և նա այժմ արդեն աղքատացած է: Գ. Դ.): Այժմ գոմի մի պատը ձկուել էր, իսկ չերգիկը լայնացել, մի քանի կոճերի փթելու պատճառով: Սենյակը, վորը միանգամայն ներկայացնում էր բոլոր տնեցիների ննջարան, խոհանոց, ընդունարան և այլն, ձևով հատակում կլոր էր և ապա բարձրանալով կոնուսի նման՝ ծալրում բացվում էր չերգիկի համար, իսկ վերջինի դիմաց, խրճիթի ուղիղ մեջտեղը, պետնի չերեստին փորված էր թոնիրը մարդաշափ խորութիամբ» (չերես 15, 16):

Ինչպես տեսնում ե ընթերցողը, ընդհանրապես մեր գյուղերի հանրածանոթ խրճիթների ճարտարապետութիւնն նկարագրին ե, վոր տալիս ե մեզ հեղինակն 80-ական թվականների առաջին կեսում. սակայն նա ավելացնում ե, վոր «այդ տեսակ տներ ներկայումս (այսինքն՝ 84—5 թ. թ.: Գ. Դ.) պատկանելի հնութիւնն են ներկայացնում քառակուսի, մի ե չերկհարկանի տներով սիրունացած Գ-ն գյուղում: Հանեսի տան ներսի սարք ու կարգը վկայում եր նրա՝ չեթե վոչ չբավոր, բայց չափավոր կարողութիւն մասին: Ուրիշ խոսքով՝ Հանեսն ապրում եր առանց պարտքի, մի կերպ «չոլա գնալով» (չերես 16):

Բայց Հանեսն ունի բազմանդամ ընտանիք՝ կին, 2 վորդի, վորոնցից մեկը—Թոմասը, թեև աշխատում ե, բայց կիսով չափ հոգեկան հիվանդ լինելով (ապուշ), չի կարողանում բաժարար չափով ոգնել հոր աշխատանքների մեջ. իսկ մյուս վորդի Սարգսի վրա չե զբված ընտանիքի ե հոր ամբողջ հոգսը. բացի զբրանից նա ունի 2 հասակ առած աղջիկ—Մարիամը, արդեն 22 տարեկան, գեղեցկուհի Սոնան 17 տարեկան, 3 ել վորքահասակ չերեխաներ. ուրեմն ընտանիքը բաղկացած ե 9-ը հոգուց: Ինքը Հանեսը ձերացել ե, արդեն 50-ից անցել ե, ռաշպարութիւն մեջ հալից, ջանից ընկել:

Նրա պարապմունքն ե սովորական գյուղական տնտեսութիւնը. նա հողագործ ե ե ջրաղացպան, ունի նաև տանձի ե խնձորի այգի: Թվում ե, թե իր տնտեսութիւնը շատ բան չի տալիս նրան. ինչպես հեղինակն ե ասում, մի կերպ «չոլա» չե գնում, ծալըր ծալրին ե հասցնում, 9-ը ջանից ընտանիք պահում: Հանեսը ե նրա նման գյուղացիներն արդեն պատուպերիզմի շեմքին են կանգնած. պետական հարկերը, կոռ ու

բեզարը, գլուղի ցեղերը, ջրաղացի կասպալավարձը, ընդհանրապեսն գլուղական պարագիտիզմը նրան նշանավոր չափով, չեթե վոչ ամբողջապես, աղքատացման, պառպերիզմի չեն չենթարկել արդեն: Հանեսների սերնդի ներկայացուցիչների մի մասն անցնելու չե գլուղական պրոլետարների, բատրակների շարքը, իսկ նրանցից շատերը գնալու չեն քաղաքները քաղաքային բանվորութւան թիֆն ստվարացնելու:

Գլուղական նատուրալ տնտեսութւան քաղաքայման պրոցեսի մի ցալտուն պատկեր և տալիս հեղինակը:

Հանեսը պարապուժ էր նաև ջրաղացպանութւամբ: Նա ջրաղացի տեր Յական բեկին կասպալ էր վճարում: Միառժամանակ նրա ջրաղացի գործը լավ էր գնում, կարողանում էր կասպալը վճարել. «Ջրաղացաքարն աչքի լուչի պես, կհնձոր լծկանից «ազիզ» էր պահում»: Իսկ հիմա մրցութւան ժանիքները նրան արդեն իր ձեռքն են առել. մի ուրիշ գլուղացի—Ղապարը, վորը թե նալբանդ և և թե բազազ, սկսել և մրցել նրա հետ իր հիմնած մի նոր «հնգակնչա» ջրաղացով:

«Հանեսը վորքան ցորեն կաղար հինգ որում, ալժմ նալբանդն իր հինգ ջրաղացաքարով մի որումն և վերջացնում և բանատեր գլուղացիներին ճանապարհ գցում: Իհարկե, չեղած հաճախողներն էլ դավաճանի պես հիմա այն կողմն են թեքվում... Դու արի ու ըստացած հինգ բուռը ցորենից համ Յական բեկին կասպալ վճարիր, համ էլ ավելացածով ամռան հացի կարոտը հոգա... Ե՛հ, որհնվածին կարծես բավական չեր իր նալբանդութւունը, բազազի խանութըն ու փողեր տողոսով տալը (ընդգծումը մերն և: Գ. Ղ.)... չե... հարկավոր էր, վոր ուրիշի

տան տակն ել փորթի, կտուրը կործանի... մի տուն մանր ու մթեղների բերանից հացը խլի, գրպանը դնի... Չե, ել ինչ ասել կուզի, այսուհետև ջրաղացի կապալ շարունակելը խելառութունն է...» (չերես 22):

Բնորոշ և ջրաղացի առիթով Հանեսի և իր աղջիկ գեղեցկուհի Սոնայի մեջ տեղի ունեցած խոսակցութունը: Հանեսի բացակայութիան ժամանակ ջրաղացին հսկում եր Սոնան: Գալիս և հայրը. Սոնան գլուխը խոնարհած գուլպա չի դործում:

— Աղջի, այդ մեծ ցորենն էս ազում, — դարձավ նա Սոնին:

— Հենց ելի այն... Կրճուցենց Գալուչինը:

— Բն, այս ամբողջ ուրը վոչ վոք չի՞ չեկել, — հոնքերը կիտեց Հանեսը:

— Մի չերկու թուրք կանայք բերին, նստեցին, նստեցի իմն և վերջը ձանձրանալով թողին, դնացին նալբանդի ջրաղացը:

— Այդ ինչպես, — դժգոհութիամբ դարձավ նա աղջկան. չե, ինչպես կարելի չե... դու չգիտես մեր դրութունը... արդեն մեծ աղջիկ էս, կարող ելիր հասկանալ և ոգտակար լինել... աղջիկն, ախր ասած և, ուրիշի ապրանք և: Սոնա, բա ամառը... բա ամառն ինչ էս ուտելու. ինչ՞ու թողիր... քիչ ունի անիծած նալբանդը... չե, ինչ՞ու թողիր:

— Ապեր, վոր չմնացին, լես վոնց անելի, քրմ-ծիծաղով պատասխանեց չարածճին:

— «Վճնց անելի», բղավեց Հանեսն ավելի գրգռված. վճնց թե «վճնց անելի»... Չելիր թողնի, սու, վոնց անելիր... պիտի չթողնելիր... հն իհարկե:

— Հա, հա, հա, կրկնաց Սոնան հոր խոսքերի վրա և ծիծաղի միջից՝— ապեր, ապեր, ինչ խելոք ես խոսում եմ: Չվաննեբով խո չեչի կարող կապել անխճածներին...»:

Հանեսն գգաց, վոր իր աղջիկը մեղավոր չեր. ինքն ել սկսեց հետո ծիծաղել: Ուրիշներին, առավելապես նալրանդի վրա ունեցած բարկութունը, կարծես, անգգաւարար ուզեց աղջկա վրա թափել:

Մի խոսքով պետք և նկատենք, վոր Հանեսն այն շարքաշ, աղքատ գյուղացիներից և, վորը կատարյալ քայքայման շեմքին և կանգնած, բայց գեռես «մի կերպ չեղա» չե գնում: Ասենք և այն, վոր Հանեսը շափազանց բարի մարդ և, չետամնաց, պատրաստ մեծավորներին պատվելու, պասսիվ, անշառ, շարիքից փախչող, շարիքին, կարծես, չդիմադրող, մի տեսակ տոլսատոչական տիպ:

Մի ուրիշ գյուղացու հետաքրքրական տիպի նկարագիրը տալիս և նաև մեզ հեղինակը. դա տիրացու Դովիթի Զաքար չեղբայրն է:

Հանեսի հետ թշնամացած տիրացու Դովիթն ապրում և Զաքար, Մարգար և Գալո չեղբայրների հետ, վորոնք Հանեսի զրացիներն են: Նրանք միմյանց շատ լավ ճանաչում են, իրար «հալն ու ափալը» լավ գիտեն:

Զաքարը Դովիթի անդրանիկ չեղբայրն է—այրի, կինը մեռել էր առանց մի վորդի ընծաչելու նրան «ծերոց գավազան»: Արդեն տարիքով մարդ և, 50-ին մոտ, առողջակազմ, ուշժերը տեղին. չերբեմն չերիտասարդներին արտը հնձելիս ամաչեցնում էր: «Նրիհա, ինչ հնձողներ եք, արա թե կարող եք ինձ քամակներումդ թողնել»: Այդպես էր նա գյուղական և դաշտային բո-

լոր գործերում. մարմնացլալ աշխատանք եր, չերբեք պարապ չեր կարող նստել: Դաշտային, գլուղական և այլ կարևոր աշխատանքներ կատարելուց հետո՝ մեկ կանոնելիր իր տան առաջ նստած՝ մաքրում և ուղղում եր գուլթանի ժանգոտ և ծուռումուռ բերանը կամ կակսեր փաշտից զգալներ, ամաններ, կժեր փորել ու տաշել, վորոնցով լիքն եր նրա տունը: «Ծախելն ամոթ եր համարում»: Ասենք կարիք ել շուներ ծախելու՝ «աշխատողին Աստված չերկու ձեռքով եր տվել»: Թեև պակասութուն չեր քաշում, բայց ելլալ այնքան շուներ, վոր գլուղի մի ծայրից մյուսն աղավարի, փափախը գլխին թեք կոտրած՝ գնար-գար շատերին չնկատելով: Չե, իրենց գլուղում կային հարուստներ, վորոնց առաջ մեր Չաքարը կանգնում եր ձեռները կրծքին դարսած « (չերես 25): Նա քաղցրահամրուլը մարդ եր: Մարդ չկա, վոր մի պակասութուն, մի փուտ չունենա. նա ել մի փուտ ուներ. «փող շատ եր սիրում, այն ել գտած, անսպասելի տեղից չեկած փող»: Թեև հեղինակն ասում ե, վոր նա «ծախելն ամոթ եր համարում», բայց նույն հեղինակի վկայութլամը մենք տեղեկանում ենք, վոր նա «ծախում եր ցորեն, հորթ, խոզ» և ուրախանում եր, չերբ տասնյակներ եր ստանում ծախելուց հետո. «բայց անշափ եր լինում նրա ուրախութլունը, չերբ դեանից հանկարծ մի ժանգոտ սրասի չեր գտնում»:

Տան ծանրութլունն ամբողջապես նրա և Մարգար չեղբոր վզին եր ընկած. չերբորդ չեղբայր Գալոն տալարած և խողարած եր, ամառ-ձմեռ դուրսն եր, տան չերեսը չեր տեսնում: Ինչ վերաբերում ե տիրացու Դովիթին, նրա նշանելու վորդի Արշակին, դրանք «տան անհոտ ծաղիկներն ելին». ալլապես ասած՝ նրանք ընտանիքի պարագիտներն ելին, չեյին աշխա-

տում, ուրիշներն ելին նրանց կերակրում և պահում: Չաքարի հասկացողութեամբ ալդպես ել պետք է լիներ. նա «ուրիշ կերպ չեր ել կարող չերևակայել «ուսումնական լեղբորը»: Նրա վողորմելի կարծիքով աղ-գատոհմը պաշտառացնողն իր ավելի ևս վողորմելի քահանայացու տիրացու լեղբայր Դովիթն եր. նրան վա-լել չեր գլուղի չարքաշ «անասնական» կշանքը, վայել չեր ուշապար տգետների հետ խառնվելով խոսք ու գրույցի բռնվել: Նրա տեղը և հասարակութունն ու-րիշ ելին. լեկեղեցին եր և մեծավորները. սրանց պետք է տեսներ, հետը խոսեր, նստեր, վեր կենար, իրեն ծանր պահեր և այլն:

Այսպիսով Չաքարն, իրրև գլուղացի, իր ստաց-վածքով, աշխարհայացքով և հակումներով տարբեր-վում է բավականաչափ Հանեսից: Չաքարը միջակ ու-նեոր գլուղացի չե, середняк—նորագույն տերմինով ասած: Մինչդեռ Հանեսը չարքաշ, աղքատ ուշապարու-թյան շարքին է պատկանում. չեթե վոչ անմիջապես ինքը, այլ իր վորդի Սարգիսը կամ փոքրիկներ Մա-կիչը, Ղազարը կդառնան ժամանակին գլուղական բառրակ կամ չերկաթուղային ճանապարհն արդեն բացված՝ կզնան Բագու, Թիֆլիս, Բաթում և այլն, սովորացնելու քաղաքային պրոլետարիատի շարքերը:

Չաքարը գլուղի միջակներից է. ճշմարիտ է, նա Հանեսի պես դեռևս գլուղի հարուստների առաջ խո-նարհվում է, ձեռները կրծքին է դարսում, չի կարողանում դեռևս գլուղի մի ծայրից մյուսը «աղավարի» փափախը գլխին թեք կոտրած՝ ման գալ, վորովհետև աչնքան դեռևս նշուժական կարողութուն չուներ. ճշ-մարիտ է, նա, հեղինակի ասելով, «մշակ վարձել չեր սիրում, հարաքաշութունը գերադասում եր ձեռնտու լինելու պատճառով» (չերես 26), բայց նրա «ցորեն,

նորթ և խոզ» ծախելուց տասնյակներ ստանալու հասարակութունը, նրա «փողասիրութունը», նրա հակումներն ու հայացքները շատ շուտով կմղեն նրան դեպի կապիտալի սկզբնական կուտակումն, կգերադասի այնուհետև «մշակներ վարձել հարաքաշութունից ձեռնառու լինելու պատճառով»:

Վաշխատու առևտրականութունը, կուլակութունը վորպես դարգացող կապիտալիզմի հորակից լերեփուլթ՝ անխուսափելի չե և բնական:

Պլեխանովը — գիտական սոցիալիզմի հիմնադիրն Ռուսաստանում՝ իր մի հոդվածում, նվիրած 70-ական թվականների նարոդնիկական բեկետրիստներից մեկի — Նաումովի գրվածքների քննադատութիանը, գրում է.

«Նարոդնիկներին թվում էր, թե կուլակներն աճում են գյուղացիական միջավայրում նրա վրա գործող արտաքին աննպաստ ազդեցութունների հետեփանքով: Նրանք կուլակութունը համարում էին ժողովրդա-տնտեսական կյանքի այնպիսի տարր, վորը հեշտ և վերացնել վոչ թե միայն անփոփոխ պահպանելով, այլ ամեն կերպ ամրացնելով այդ կյանքի հիմունքները: Մենք տեսանք, վոր կուլակ-սկուլպչիկը հանդիսանում է հասարակական-տնտեսական դարգացման մի հայտնի ֆազիսի անխուսափելի արդյունք: Յեթե մի հասարակական կատակլիզմ^{*)} վերացնելու լիներ բոլոր սկուլպչիկներին, ապա նրանք նորից կբուսնանային շատ կարճ միջոցում այն պարզ պատճառով, վոր չենթադրյալ կատակլիզմը չեր վերացնի նրանց լերեան գալու տնտեսական պատճառները»^{**)}:

Ինչպես մեր լերկրի տնտեսական դարգացումը կհասցնի Հանեսին տնտեսական այնպիսի քայքայման,

*) Հանկարծակի արմատական հեղաշրջում, ցնցում:

**) Տես Велтов — «За двадцать лет», լերես 13:

վոր կստիպի չեթե վոչ նրան, այլ նրա վորդիներին վարձու աշխատանք փնտրելու գլուղում կամ քաղաքում, այնպես ել Զաքարին շատ շուտով կտեսնենք բազազ վաշխառու Ղազարների շարքում, վորոնք իրենց հինգակնյա ջրաղացով կամ այլ առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկութլունների մրցութլան միջոցով կխորտակեն նաչար Հանեսների վորորմելի ջրաղացաչին տնտեսութլունը և կմղեն նրանց դեպի պրոլետարիզացիա:

* * *

Առաջվա նահապետական գլուղը չեր, պարզ վարք ու բարքերի, «սիրո և չեղբայրութլան» գլուղը չեր այլևս Սանդալի նկարագրած գլուղը: Նրանում արդեն վաղուց ի վեր տեղ ելին գտել շահերի ներհակութլունը, անհատականութլան կուլտը, թշնամական փոխադարձ հարաբերութլունները, չարագործութլունները: Ինչպես ամեն տեղ, այստեղ ել կան «գորավորներ», իշխողներ, շահագործողներ, կեղեքողներ, վորոնք ամեն պարագայում հարստահարում, վորտահարում ելին ավելի թուլին, աղքատին, ընչազուրկ համագլուղացիներին: Հասկանալի չե, վոր այդ շահագործումը, հարստահարումը կատարվում ե ամենուրեք՝ քաղաքում թե գլուղում ավելի կամ պակաս չափով և այլ և այլ, տարրեր ձևերով, նաչած տեղին և պայմաններին:

Գլուղը, ինչպես վերև ակնարկվեց, ընդունակ չե մեծամեծ գործերով զբաղվելու (ասպագա բարձր կուլտուրական հասարակութլան նոր գլուղի մասին չե, իհարկե, խոսքը)՝ փոքրիկ, չնչին, շատ անգամ անմիտ և դատարկ բաներ կազմում են գլուղացիութլան մտազբաղմունքը, գլուղական առուրյան: Կուլտուրական քաղաքացու տեսակետից գլուղական

աշխարհի հորիզոնը, հակառակ գլուղի ֆիզիքական հորիզոնների լաջնութեան և պայծառութեան, չափազանց նեղ և և խոտելի: Առաջ շատերն իգեալականացնում էլին գլուղը, գլուղացիների վարքը և բարքը, գլուղում գտնում նույնիսկ բարոյականութեան տիպարներ: Քիչ չեն և այսոր իղևալիստներ գլուղական հարցում: Մի ժամանակ ուսնարողներին (անցյալ դարի 70, 80-ական թվականներին) այնքան հափշտակված էլին գլուղացու էլութեամբ, վոր մարդկային կատարելատիպը նրան էլին համարում, նույնիսկ իրեն «սոցիալիստ» հայտարարում նրան: Մեր «գեղջկասերները», «նարողներինը», չեթե նարողնիկ կարելի չեն նրանց համարել, ուսանելից պակաս «սեր» չէին տաժում գեպի մեր գլուղացիութիւնը:

Այն աստիճան սիրում էլին նրան, վոր մի գլուղի կոչ էլին անում պինդ նստել հայրական, պապենական «ոջալում», չթողնել «սիրեցյալ վաթանը», վոր գժոխք եր դարձել նրա համար և չգնալ չերկրի ալ և ալ աշխատանքի շուկաները: Այդ տեսակետից նրանք հանդիսանում էլին ռեակցիոներներ. մեր գլուղագիրների խոշոր տոկոսն ալ կատեգորիային և պատկանում: նրանք չէին տեսնում սոցիալ-տնտեսական այն նոր հարաբերութիւնները, վորոնք ստեղծվել էին գլուղում, վորոնց շնորհիվ գլուղական չքավորութեան համար անհնարին եր դարձել կյանքի անհրաժեշտ պահանջների նվազագույն բավարարումը. չեթե տեսնում էլին, չարիք էլին համարում և կռիվ հայտարարում նրանց դեմ: Անհողութիւնը և սակավահողութիւնը, ջրաբաշխութեան և արոտատեղերի համար առաջացած կռիվները, տուրքերի և հարկերի ծանրութիւնը, գլուղի թալանը կառավարութեան մեծ ու փոքր չինով-

նիկների ձեռքով, գլուղի շարշի-վաշխատութունը, պորտաբուլժ տարրերը, աշխարհական և հոգևորական կալվածատերերը, յուզրաշին ու դատավորը, տերտերն ու տիրացուն և այլն և այլն, բոլորովին տեղահան էլին արել գլուղացուն, նրան ոգից կախել, խրտվիլակ դարձրել:

Հասարակական նման միջավայրում թշնամութուն, փոխադարձ ատելութուն, ընդհարումներ և նույնիսկ արյունահեղութուն բնական չերևույթներ են և ամենևին գարմանալի չեն:

Սանդալը վկայում է իր վեպում, վոր ընդհարումներ տեղի ունեցին հաճախ Գ. գլուղում, վորոնք հասնում էլին արյունահեղութչան: Թշնամիները շեյին հաշտվում, կոխին ընդլայնվում եր վորդիների և ապա ազգականների շրջանում: «Արյան գուլնը վոշ վոքին հանգստութչուն չեր տալիս» (չերես 43):

Ալսապիսի մի կոխի, վորը թեև արյունահեղութչան և սպանութչան չհասավ և վորն, այնուամենայնիվ, Հանեսի վորդերգական վախճանի նախերգանքն եր, պրոլոգը, տեղի ունեցավ թշնամացած տիրացու Դովթի և Հանեսի մեջ: Դովթիթը, վորի կատարչալ հրեշային պատկերն է մեզ նկարագրում հեղինակը, այնքան կատաղած ու գազազած եր Հանեսի դեմ, վոր ալեւս վոշ մի զիջում, խաղաղարար տրամադրութչան վոշ մի նշան չեր նկատվում նրա մեջ: Հանեսի բարութչանը և հեղութչանը շափ ու սահման չկար: Նա ամեն կերպ աշխատում եր սիրաշահել այդ շարագործին, մեղմացնել նրա գայրուլթը, թշնամութչունը, բայց վոշինչ չեր դուրս գալիս. անգրդվելի չեր այդ սեահոգի մարդը: Ալսապես հարսանիքից հետո Հանեսն ուղարկում է տիրացվին իր վորդի Սարգսի ձեռքով սինու վրա դարսած գինով շեր, փլավ, խորոված, հավ և այն բոլոր կերակուրներից:

վորոնցով հլուրասիրել էլին հարսանիքավորներին: Ներկա չէր այդտեղ այդ ժամանակ տիրացվի չեղբայր Զաքարը:

«Ապերս ուղարկեց, ասաց Սարգիսը պատկառանքով, քեզ համար, Դոփթ ապեր, իբրև հարսանիքարածին, վորովհետև հրամանքդ շնորհ չելիր բերել մեզ մոտ»:

«Ասում ես, ապերդ ինձ համար ուղարկեց. ինձ համար, հարսանքարածին. ուրեմն սա ինձ համար ե... Զե, սուտ ես խոսում, անդգամ, ինձ համար չե. սուտ, սուտ եք խոսում, անդգամներ, իրեն կորցրած անգուսպ չարությամբ զոռում ե տիրացուն:

«Ալմրաշ, Քոթուկ, ա շուն»: Ծները հավաքվում են: «Քեզ ասում եմ, նզովից արմատ, խարում ես, ինձ համար չե... աչ սւմ համար ե ուղարկել ապերդ»: Կատաղությամբ սինին կերակուրներով շարտում ե շների առաջ. «գնան, հորդ պատմիր... պատմիր... ասան, վոր պղնձի տականքը շանն են տալիս, շանը, անդգամներ»:

Այսպիսի մի գարշելի արարածի վերաբերմամբ Հանեսի ցուցադրած բարեհոգութունը կամ սիրաշահության մի վորևե այլ վորձ իր ստրկական շղթաներըն ավելի ամուր կռելու նշանակութունն ուներ միայն:

Նրանց այգիները սահմանակից էլին: Մի որ նրանք չերկուսն էլ, ամեն մեկն իր արդում, միաժամանակ աշխատում էլին: Հանեսի կողմից ամեն կերպ տրամադրութուն եր արտահայտվում մոտենալու տիրացվին բարեկու և «բարիզրացիական հարաբերութունը» վերականգնելու: Սակայն չարահոգի տիրացուն, ինչպիս ասացի, անողոք եր: Կովի պրովոկացիան, բնականորեն, սպասելի չէր միայն նրա կող-

մից: Տիրացվի խոզն անցավ սահմանից և մտավ Հանեսի այգին: Սա առաջարկում է տիրացվին խոզը հեռացնել իր այգուց: սակայն տիրացուն, զրգոսիչ տոնով վիրավորական խոսքեր ուղղելով Հանեսին՝ մերժում է նրա խնդիրքը: Հանեսն ոգնութչան է կանչում իր ապուշ, բայց շատ առողջակազմ, ուժեղ վորդի Թոմասին, վորը նույնպես աշխատում էր այդ ժամանակ այգում:

Բանն այնտեղ է հասնում, վոր Թոմասը ջախջախում է խոզի գլուխը, սպանում: Տիրացուն և Հանեսը կատաղորեն կռվի չեն բռնվում: Ավելի թույլ Հանեսը, վորն սկզբում հաջողութչամբ իր հակառակորդի կոկորդից բռնել՝ խեղդում էր, վերջը պարտվում է և վայր գլորվում ավելի ուժեղ տիրացվից: Տեսնելով այդ՝ Թոմասը կատապութչամբ հարձակվում է տիրացվի վրա, հորն ազատում է նրա ճանկերից և ապա վայր գցում զետին արագութչամբ, վրաների տակ առնում, խեղդում է նրան: «Դովիթի դեմքը կապտեց, աչքերը դուրս թափվեցին, մահն ակներե էր»: Այստեղ էլ հանդես չեկավ բարի մարդու սարսափը և հեզութչունը, վորն իր թշնամուն փրկեց մահից: «Թոմաս, վազիր այստեղ», կարծես, «կարեկցարար» գոչեց ամբողջ կրծքից հայրը. նա կրկնեց իր ձայնը, վորից հետո Թոմասը բաց թողեց իր գոհին: Կովողների այգիներում աշխատող կանայք, վորոնք ներկա էին կռվին և անզոր նրանց միմյանցից բաժանելու, հազիվ այս անգամ չերկու կողմերին էլ հորդորելով, համոզելով կարողացան նրանց միմյանցից հեռացնել:

Ահա չերկու թշնամիների այս ընդհարումը, խոզի սպանութչունը մի մեծ, խոշոր դեպք էր, վորն իր վրա դարձրեց գյուղի ամբողջ հասարակութչան և «գորավորների» ուշադրութչունը: Դա չեր միայն գյուղի

խոսք ու գրուցի նյութը, գլուղի «ընթացիկ մոմենտի» առարկան: Թշնամիների այդ գործը պետք է դատվեր. տանուտերը (լուգրաշին) և դատավորները պատրաստվում էին քննել այդ գործը և մեղավորին ըստ արժանվույն պատժի լինթարկել:

Չափազանց հետաքրքրական և գլուղական դատավարութիւնն այդ պրոցեսը, վորի վրա արժե ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել: Դատը նշանակված էր կովի մլուս որը. տանուտերն այդ մասին արդեն հայտնել էր գլուղի դատավորներին: Գործի մանրամասնութիւններն արդեն հայտնի էին ամենքին, շատ լավ գիտելին նաև «գորավորները». հետևապես «նախնական քննութիւն» այլևս կարիք չկար. պետք էր միայն վճիռ կալացնել և պատժել մեղավորին: Կովի նույն որը գիշերն այդ առթիվ խորհրդակցութիւն նիստ ունեցան տանուտերը և դատավորները: Յեվ «գարմանալին այն է, ասում է հեղինակը, վոր բոլորը միևնույն չեզրակացութիւն չեկան»: Գտնում էին, վոր տիրացու Դովիթը մեղավոր է, պետք է պատժել. «անպիտան Դովիթին պետք է ծակում նստեցնել, բանտարկել և մի մեծ նախատինք կարդալ». «մինչև չե՞րք համբերենք այդ ըմբոստ տիրացվին»: Բայց այդ տրամադրութիւն և կարծիքի դեմ կար և այսպիսի առարկութիւն. «լավ, տիրացու Դովիթը մեղավոր է, պատժեցինք. նրան աքսորեցինք կամ աշխատեցինք քաղաքի բանտում նստեցնել. իսկ նրա «ալարաչ» չեզրայրները, կարծում եք, չե՞ն միջամտելու, վրեժ լուծելու իրենց չեղբոր համար»: Այստեղ հիշեցին Ջեյբրանի գող տղային, վորին նույնիսկ գլուղական համայնքից աքսորել էին. ինչե՞ր նա չարեց դրանից հետո. վորքան գողութիւններ արեց, հրդեհ և այլ վրնասներ նա պատճառեց Գ. գլուղում և նրա շրջակայ-

քում: նույն բանը կկրկնվի և այժմ, Դովիթին պատ-
ժելուց հետո: «Ձե, իհարկե, Դովիթին աքսորելը հար-
կավոր չե, քաղաքում բանտարկելն ել նրա չեղբայր-
ներին և ազգականներին շատ կկատաղեցնի»: Ջեյրա-
նի գող տղայի արարքները մեզ որինակ. «նա մի որ
դաշտից հարևանիդ ձին տարավ, իսկ նրա մոտ արա-
ծող քո ձին թողեց անմխաս: սրանով ուզում եր գողն
ասել. «նչ, դատավոր, տանուտեր, լեզուդ կանրճ պա-
հիր, իմ յետևից մի ընկնիր, թե չե... քո ձին ել հե-
ռու չե»:

Չնայելով հակառակ մի ձայնին, խորհրդակցու-
թյունը գալիս ե այն չեղբակացության, վոր թեև տի-
րացու Դովիթը գլուղի համար անտանելի, վնասակար
և չարամիտ անձնավորություն և և ներկա դեպքում
անկասկած մեղավորը նա չե, բայց պատժել, աքսորել
կամ բանտարկել հարկավոր չե. այդպես և պահանջում
իրենց կաշվի ապահովության խնդիրը, իրենց անձ-
նական շահը, վոր անպայման կտուժի նրան պատիժ
տալուց հետո. նրա «ալարաշ» չեղբայրները և ազգա-
կանները կկատաղեն և կհանեն նրանցից վրեժը:

Այս տրամադրությամբ և իրենց անհատական
շահի պաշտպանության դրդումով հետևյալ որը դատի
նստեցին գլուղի «գորավորները», գլուղի իշխան դա-
տավորները, «արգարադատության» այդ նշանավոր
հերոսները:

* *
*

Գլուղական ամբոխը հետևյալ որը խոնվել եր
փողոցում «կուլակ» Ղադարի փակ խանութի առաջ,
վորտեղ պետք ե կայանար դատաստանական նիստը:
Գլուղի «պատվելիները» տեղավորվել ելին դատող «իշ-

խանավորներին» շատ մոտ. իսկ «ամբոխի ավելի խունացածները» հեռու քշված, վիզները չերկարացնելով, վրտի բթերի վրա ձգված ջանք ելին թափում իմանալու, թե ինչ է կատարվում բախտավորների աշքերի առջև» (չեր. 46):

Ներկա ելին արդեն «մեղադրյալը», խեղճ-խեղճ կծկված Հանեսն իր վորդի Սարգսի հետ և «մեղադրողը», աիրացու Դովիթն իր չետեից ունենալով «ալարաշ» չեղբայրներին:

Յեկավ վերջապես և թեղչուղբաշին (տանուտերը — դատարանի նախագահը) զինվորական մոխրագույն մահուզի լաչն վերարկուն հագած և բազմեց իր տեղում: Հալացք գցելով հավաքված ամբոխի վրա (հարկավ «խունացածներին» կողմը) իշխանական խրոխտ ձայնով գոռում է.

«Ե՛յ, անասուններ, ի՞նչ... ի՞նչ թամաշի տեղ ե... լնա կորեք»:

«Անասուններ», «հալվաններ» և այլ այսպիսի ածականներով եր վորակում միշտ իրեն «ընտրող» գյուղացիներին տանուտեր իշխանը:

Պետք է հիշել, վոր գյուղական այս «խոշոր դեպքին» ներկա չե Սաղաթեղը, «վոքրիկ աստղը», գյուղի սիրելին, «ոաշպարների» և «աղքատ» գյուղացիների պաշտպանը և առաջնորդը: Նա չե գյուղի չքավոր աշխատավորութան միակ մարտիկն ընդդեմ հարստահարիչների և «գորավորների». նա հանդես է գալիս շարունակ և՛ մանկավարժական, և՛ շինարարական-կուլտուրական, և՛ բժշկական, և՛ իրավարանական ծառայութուններով «ոաշպար» գյուղացիութան: Գյուղում տեղի ունեցող արտակարգ դեպքերում նա աշ-

խատավորական մասսաների անբաժան ընկերն է. մի խոսքով՝ նա այն «փոքրիկ աստղն» է, վորը գլուղի լուսատու առաջնորդն է հանդիսանում:

«Խնդիրքդ, զանգատդ մին ասա, տեսնենք» դիմում է նախագահը Հանեսին: Իրարանցում, շշուկ ամբոխի մեջ:

Հանեսն սկսում է կցկտուր պատմել. տիրացու Դովիթը մեջ ընկնելով միաժամանակ սկսում է իր ուղածի պես պատմել հանգամանքը, այնպես վոր չերկուսը միաժամանակ միասին ելին խոսում, խառնուփրնթոր, «շիլա» ճաշ շինում իրենց պատմությունը: Նրանք, կարծես, վերջացրել ելին իրենց պատմությունը, բայց նախագահը նորից կրկնել տվեց. այս անգամ դատվողների ձայնին միացան վորդիների, ազգականների և ամբոխի հարյուրավոր ձայների գոռում-գոչյունները. ստեղծվեց կատարյալ Բարելոն:

Տանուտերը և դատավորներն իրենց հերթին գոռալով հայհոյանքներ, սպառնալիքներ են կարդում:

«Ե՛յ, հայվաններ, լռեցեք... այդ ինչ է... ի՞նչ աղմուկ է... ձայներդ կտրեցեք, վոր իմանանք, թե ինչ ենք անում»:

Տիրացուն Հանեսի խոսքն է խլում շարունակ, հերթից դուրս մեջ ընկնում և խոսում: Վարժապետը, մինչև այդ լուռ՝ չկարողացավ այլևս համբերել.

— Ախր, տիրացու Դովիթ, չե՞ս տեսնում, վոր քան չի դուրս գալիս, թող մեկը խոսի և հետո հերթը քեզ էլ կհասնի, հեր որհնած՝ ի՞նչ ես շտապում:

Հանես (վերջացնելով խոսքը). «դե՛, չնւզբաշի ջան, վերն Աստված, ներքեւը՝ դու, չես ի՞նչ մեղավոր եմ»:

Տիրացու Դովիթ (գոչելով և կատաղի հայացք պցելով այս ու այն կողմը).

«Բն, ո՞վ ե մեղավոր, նզովից արմատ, բա ո՞վ ե մեղավոր, ա՞ խալիս, բա ո՞վ սպանեց «անտիկա» խողո: ՅԵս... հը՛մ...»:

Թողնենք այս տարրերինակ դատավարական պրոցեսի մանրամասնութիւնները: Հարկավոր ե միայն ասել, վոր դատավարութեան սկզբունկարծես թե խեղճ Հանեսի բախտը ժպտում ե, կարծես թե նա, վոր այս ամբողջ պատմութեան մեջ բնավ մեղավոր չի չեղել և միայն տիրացու Դովիթն եր պրովոկացիոն վարմունքով կովի առիթ տվել, արդար պետք ե դուրս գա: Բայց դա այգպես եր միայն թվում: ՅԵրբ եք տեսել վոր իշխող դասակարգի ներկայացուցիչները դատավարական կամ այլ գործերում արդար և արդարամիտ լինեն ղեպի ստորադրված, ճնշված, կեղեքված դասակարգի մարդիկ: Այս դատը մի ավելորդ անգամ ապացուցում ե բազմիցս նկատված այն իրողութիւնը, վոր ճնշողը, հարստահարողը, իշխողը միայն տիրող դասակարգին պատկանող մարդկանց կողմն և գրեթե միշտ կանգնում, նրանց շահը պաշտպանում, աշխատում նըրանց արդարացի դուրս բերել:

Տիրացու Դովիթին վերջում հաջողվում ե սպառնալիքներով, իր խորհրդավոր ակնարկներով նախ տանուտերին, ապա և դատավորներին իր կողմը քաշել: Կրիտիկական բուպելին, մոտենալով տանուտերի ականջին՝ զայրացած այսպիսի սպառնական խոսքեր ե ասում.

«Ա՛ թեղ, անցյալ տարվանը մոռացար հա՛... հիշի՛ր, հիշի՛ր, ասում եմ, Վարդավառի տոնը... Ն. անտառը... Թուրքը... քառասուն և...»:

Այս խոսքերի իմաստը հասկացան միայն դատավորները և Սաղաթել վարժապետը: Իրանից հետո Հա-

նեսի բախտի անիվը փոխվում ե. դատավոր իշխանա-
վորները փոխում են իրենց տրամադրութլունը, իրենց
լեզուն:

Հուզմունքը միանգամայն տիրել եր Սաղաթելին.
սակաջն նա վճռեց առայժմ իրեն զգաստ պահել:

Պարզ նկատվում եր, վոր ամբոխը 2 բանակի չե
բաժանվել: Հանեսի բանակումն են նրա պաշտպան
Սաղաթելը և նրա անգիտակից բարեկամ ընկերները—
գլուղի աղքատները, ռաշպարները, վորոնք չեն ար-
տահայտվում, վատհորեն, համարձակորեն պաշտպա-
նութլան չեն զուրս պալիս, բայց բնազդմամբ, զգաց-
մունքներով Հանեսի հետ են:

Հանեսի թշնամի բանակումն են՝ նալբանդ, բա-
զազ և «հինգակնյա» ջրադացատեր կուլակ Ղազարը,
միկիտան Քլունին և գլուղի հասարակութլան նրանց
նման բոլոր տարրերը:

«Տանուտերը խարդախ աղվեսի նման խորամանկ
աչքերը և սուր հոտառութլունը շորս բոլոր դարձրած
ուզում եր իմանալ վարկ ունեցողներ ի
տրամադրութլունը:

Նրա խարդախ, վախլիկ բնավորու-
թլունը գերադասում եր հարուստների
կուսակցութլունը... վաղը, մլուս որը կստիպեն
փոխել տանուտերական մոխրագույնը. այն ինչ հա-
րուստներ թե ի տակ (ընդդժումը մերն ե: Գ. Ղ.)
ապագայում ազատ կարող եր շարունակել իր գոր-
ծերը անխոս գոհերի մեջ՝ կամակատար Ահմադների
ձեռների շնորհիվ: Նայեց, տեսավ, վոր իր ցանկացած
քամին ե փչում հարուստների կողմից» (չերես 55):

Գլուղի հարուստների, վաշխառուների բանակը
տանուտերի և դատավորների գլխավորութլամբ զբա-

նում ե, թե «ինչպես չերեկվա լակոտը (խոսքը Հանե-
սի վորդի թոմասի մասին ե: Գ. Ղ.), կարող եր հա-
մարձակվել ձեռք բարձրացնել իր մեծի վրա (աչսին-
քըն՝ տիրացոյ Դովիթի վրա: Գ. Ղ.) և նրա խողն ել
սպանել»:

Այստեղ առաջ եմ բերում, թեև շատ չերկար,
բայց մի նշանավոր քաղվածք, վորը ցայտուն կերպով
ցույց ե տալիս ամբոխի սոցիալ-հոգեբանական գրու-
թյունը և վեպի հեղինակի զգաստ ու առողջ մտայնու-
թյունը:

«Ամբոխի գորավոր հոգին վրդովվում եր արդար
բարկութեամբ. նա գգում եր, վոր թոմասն ալլատես
չեր կարող վարվել մի այն տեսակ շար կովասերի հետ,
վորից մնասովել եր գլուղի համարչա ամին մի անխո-
սը: Մոնչյունը հետզհետե սաստկանում և ավելի կա-
տաղի կերպարանք եր ստանում: Կարծում ելիր ահա,
վորտեղ վոր ե, դա պիտի գործերի և սոսկալի գործե-
րի փոխարկվի, փշրի, ջարդի, տրորի, արդարութունը
վերականգնելու համար: Այդպես չերեում եր, միայն
չերեում եր... Յեվ նրանք, վորոնք իսկապես պիտի
չերկնչեչին այս ցույցերից, ամենևին, կարծես, բան
չնկատեցին կամ դիտմամբ չնկատելու տվին: Ամբոխը
մոնչաց, մոնչաց, շարժվեց ալեկոծված... և միայն:
Ապա հետզհետե մեղմացնելով իր մոնչյունն, սկսեց
լուել և ընկավ դարձյալ այն գրութեան մեջ, վորից
դուրս եր չեկել արդարութեան զգացմունքի զրդմամբ:
Ելի ասենք հինգ հարյուր տարիների ստրկութուն,
ճնշում, գանակոծում... Չե վոր թաղերը, շատ անգամ
գլուղերը իրար գլուխ են պատռում, արչուն թափում,
կոտորում, չերը մեջտեղը ջրի, արոտի հարցեր են լի-
նում կամ մնաս և ոգուտ են սպասում: Չե, չե... ոհ,
խելոք, խելացի, գործնական ամբոխ... սիրել սրբազան

մաքեր, տածել նուչնգունակ զգացմունքներ և չիրագոր-
ծել... Ե՛հ, ինչ իրագործում, չերբ նա հով ու զով չի
պատճառելու սեփական կաշվին: Չեմ ուզում, վոր նը-
րանք այս դեպքում ջարդելին կամ այսպիսի մի բան,
չե: Թող նալրանդի և «միկիրտանի» նման սրանք ել
մի բան ասելին: Ասելին գոնե՝ «տանուտեր», խղճիդ
նաչիր, արդարութունից ամաչիր, քեֆդ տվածը մի
անիր, չերբ վերն Աստված կա, վարումն ել մարդիկ,
մենք»:

«Գովիթի և Թեղու նման գյուղի առաջավորները
լավ գիտելին, վոր վերն Աստված կա, բայց նա հե-
ռու չե և նրա դատաստանն ուշ, իսկ վարում, իրենց
առաջ՝ վոչ թե մարդիկ, այլ վոչխարներ ևն դնչները
ցից արել: Այդ բանը շատ լավ գիտեն հիշյալ ուշօրը,
ամբոխի ծնած ուշօրը, գիտեն և ազատաբար, հան-
դըզնությամբ ոգտվել, ծծել և աշխատում են:*) Հաչն
ել ունի իր «տվեք—տվեքը», «զարկեք—զար-
կեքը», բայց չէրբ...» (չերես 55, 56):

«Չեմ ուզում, ասում ե դառնացած հեղինակը,
վոր նրանք այս դեպքում ջարդելին կամ այսպիսի մի
բան, չե: Թող նալրանդի և միկիրտանի նման սրանք
ել մի բան ասելին» (արդար և անմեղ Հանեսի ոգտին:
Գ. Ղ.): Աղքատ, ճնշված աշխատավոր մասսաների ան-
գիտակից, չետամնաց դրութունը շատ լավ են ճանա-
չում, ինչպես և վկայում ե հեղինակը, հիշյալ գիշատիչ
ուշօրը, «իշխանավորները», «զորավորները». հետե-

*) Այստեղ նախադասութունը չի վերջացրած, բառ ե բաց
թողած կամ տպագրական սխալ ե պատահել: Գ. Ղ.:

վապես սրանք հնարավորութիւն ունեն «ազատորեն, հանդգնութիամբ ոգտվել և ծծել» նրանց կենսական բոլոր ուշտերը, նրանց արշունը:

Վերջապես հեղինակի հուսահատական ճիշը «հայն ել ունի իր «տվեք—տվեքը», «գարկեք—գարկեքը», բայց չե՛րբ...» մի նշանավոր ֆրազա չե, վոր տեղիք և տալիս շատ խորհրդածութիւններին... Դա, ընթերցող, վոչ թե կովի կոչ և թուրքի, տաճիկի կամ վրացու դեմ, վորը մեր նացիոնալիստ գրողներին լոզունգն և չեղել անցյալ դարի 80, 90-ական թվականներին և թե հետո, այլ նա բացարձակապես ունի «դասակարգային կովի» իմաստ. սիվ և սեմ դեմ ե ուղղված այդ «տվեք—տվեքը», «գարկեք—գարկեքը». հայը թուրքի կամ վրացու դեմ արդոք, վոչ. հայ շահագործված, ձնշված աշխատավորների կռիվ հայ շահագործող, ճընշող, հարստահարող, իշխող դասակարգի դեմ. աղքատ, ռաշպար Հանեսների բանակի կռիվ հայ կուլակներին, վաշխառուների, «հարուստների կուսակցութիւն» դեմ:

80-ական թվականներին հայ իրականութիւն մեջ գոյութիւնը մի հեղինակի, վորն իր արժարժած, թեև անմշակ, սաղմային մտքերով «դասակարգային պարարի» սկզբունքի պաշտպանութիւն և արտահայտում, կանգնած ե, կարծես թե, «դասակարգային կովի» տեսակետի վրա, ուշագրութիւն արժանի լերևույթ պետք և համարել Արդոք կամ դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում մի լերկրորդ գրող, վոր, ինչպես Սանդալը, կանգնած լինի դասակարգային կովի տեսակետի վրա, չես այդ չգիտեմ:

Տիրացու Դովիթը տեսնելով արդեն «դատավորների» և «գորավորների» իր ոգտին արտահայտված

տրամադրութիւնը, ավելի չե սրտապնդվում և դողողանում. նա պահանջում է այժմ խիստ պատիժ Հանեսին և նրա շորդի Թոմասին:

Վարժապետ Սաղաթելը, վոր մի քիչ առաջ միջամտելով տանուտերի ուշադրութիւնն էր դարձրել այն բանի վրա, վոր «մեղքը Դովրթի կողմիցն է», սկզբնապատճառը հենց նա չէ, «այժմ համբերութիւնը կտրած՝ հերոսաբար առաջ ե անցնում, Դովրթի ոձիքից բռնում և և սաստիկ թափահարելուց հետո խիստ վրդովված՝ բողոքով և սպառնական տոնով պահանջում է նրանից իր մի շարք հարցերին պատասխանել, հարակցելով. «Դու հիմա ինձ ճշմարիտն ասատես, չես մշումները չեմ: Ինձ վախեցնելու միջոց չունես... կրկնում եմ, ճշմարիտն ասա» (չերես 57):

Հարցերն այնքան շեշտակի պարզ էին դրված, վոր ամենաանբան մարդն անգամ կհասկանար, վոր նրանց պատասխանը պետք է լիներ միայն այն, վոր տիրացուն էր անպայման մեղավորն ամբողջ գլուղին հետաքրքրող պատմութեան մեջ: Ամբոխը շունչները պահած՝ Հանեսի չուրորինակ պաշտպան Սաղաթելի վրա չէր ամբողջապես իր ուշադրութիւնը դարձրել. տանուտերն ու դատավորները, կարծես, չքացել էին, այլևս գոյութիւն չունեցին:

Սաղաթելը տիրացվին, նրա ազգականներին, դատավորներին ու հասարակութեան իր ուղղած խոսքերով այնպիսի տպավորութիւն էր գործում, վոր վոշթե միայն տիրացվի չեղբայրներին և ազգականներին կարողանում է մասամբ իր կողմը գրավել, այլ և պարզ նկատելի չէ դառնում արդեն այժմ հասարակութեան տրամադրութեան թեքումը Հանեսի ոգտին:

Տանուտերն այդ բանն զգալով և միևնույն ժամանակ չերկչուղ կրելով այն սպառնալիքներից, վոր

տիրացուն նրան շարունակ ուղղում եր և վոր նա «նրա, Թեղուզքաշու կլանքից շատ բանի տեղյակ եր», դիմում և «հաշտարար», «կոմպրոմիսային» քաղաքականութիւն:

Տանուտերն առաջարկում և հետևյալ «արդար» գատալճիւրը, վոր ամեն կողմից հավանութիւն և գըտնում.

Սպանված խողի համար տուգանք Հանեսին 7 ուրլի և խողին սպանող նրա վորդի Թոմասին—5 որ բանտարկութիւն: Այսպիսով մեղավորը, հանցավորը և տուժողը դուրս չեկավ դարձլալ Հանեսը. չե թե գոհ էլին ամենքն այդ վճռից, այլ դրա դեմ «վարժապետն ել բան չուներ ասելու» (չերես 63): Վերջինս թերևս պատգ, վոր գործը կարող և վատթարագուն չեկք ունենալ Հանեսի համար. տիրացուն շարունակարար քսպառնալիքներ եր ուղղում տանուտերին, «հաշտվելմաշտվել» չեր ուղում հասկանալ, մեծամեծ պատիժներ եր պահանջում իրեն պես «մեծավորին» անարգող «լակոտ» Թոմասի համար, իսկ սպանված խողի համար 30, 40 ուրլի տուգանք: Ահա թե ինչու «վարժապետն ել բան չուներ ասելու» այդ վճռի դեմ. նա, ուրեմն, լավ համարեց 2 չարիքից փոքրագունն ընտրել:

Հանեսի սիրտը մորմոքում եր վոչ թե 7 ուրլի տուգանքը, այլ միայն այն, վոր իր վորդի Թոմասը նստելով բանտում նրա «ապուշ» լինելը, վորի մասին մինչև այդ ժամանակ գիտելին միայն իրենք և մոտ հարկանները, այսուհետև ամենքն ել կիմանային, մի անարգանքի մասին, վոր ժողովրդի ավանդական նախապաշարչալ կարծիքով Աստված, նախախնամութիւնը մարդուս իր մեղքերի համար իրրև պատուհաս, պատիժ և ուղարկում:

Կարիք կամ արդյոք ասելու, վոր նման ավանդական, անհեթեթ նախապաշարմունքները, վոր նահապետական կյանքի միջավայրի արդյունք են, առավելապես մեր գյուղական հասարակութիւն խավար, չտամնաց մասսաներին քիչ վնասներ չեն բերել:

Հանեսին այդ մտատանջ դրութիւնից ազատելու ոգնութիւն ե գալիս կաշառքը, վոր ամեն ժամանակ մեր առօրյա կյանքի մեջ մեծ դեր ե խաղացել: Թերևս պիտենալուք, վոր տիրացվի չեղբայր Զաքարը «փողասեր» եր, վոր նա անշափ ուրախանում եր, չերբ «անսպասելի տեղից փող եր ձեռքն ընկնում», մտնավանդ չերբ «գետնից հանկարծ մի ժանգոտ արասի չեր վերցնում», Հանեսը մտտենում ե, նրա ականջին մի բան քշվիչալուց հետո՝ մեկանոց ե դնում նրա ձեռքում: Այդ բանից սաստիկ ուրախացած՝ Զաքարը միջնորդում ե տանուտերի ե դատավորների առաջ Թոմասին ներել, «չերեկվա չերեխան ե, խելքն ինչ ե կտրում, չարդ առնեմ, փոշմանել ե, վաղը նրան կստիպեն, վոր տիրացվի ձեռն ու վոտը պաչի, ներողութիւն խնդրի, մենք հաշտվում ենք, մենք ներում ենք, ուրեմն դուք ել ներեք» ե այլն:

«Ավելի լնվ, շատ լավ, Զաքար ապեր, ուրախացած աղաղակեցին ամեն կողմից. բանի որ ել ե, աչ, որհնվես դու, Աստված ել քո բարին ցանկա»:

Ահա այսպիսի վախճան ե ստանում գյուղական դատավարութիւնը: Սոսք չկա, վոր տիրացու Դովիթն անհանպիստ եր ե վրդովված. նրա սե հոգին չեր կարող տանել այն հարվածը, վոր նրան հասցրին նրա հակառակորդները, թշնամիները—վարժապետ Սաղաթելը, Հանեսը ե նրա նմանները: Նա գազազած եր նաե իր չեղբայրների, ազգականների ե տանուտերի

վրա: Այսուհետև նա ամեն տեսակ միջոցների և ինտերիզների պետք և զիմեր հակահարված տալու, պատժելու և, չեթե կարելի չե, կործանելու աղքատ Հանեսսի տունը, վոչնչացնելու վարժապետ Սաղաթելին: Գյուղում սրա ուսուցչական պաշտոնավարութւան հենց սկզբից նրան իր հակառակորդը, իր ախոյանն եր համարում նա. ինչո՞ւ, վորովհետև Սաղաթելը ամեն բանում և ամեն զխովածում նրա առաջը կտրում, չեր թույլ տալիս, վոր միջնադարւան այդ ատելի խրովիւլակն իր արարքներով շատ հեռու գնա գյուղացիների թալանման և հիմարացման գործում:

Դատավարութւան ժամանակ Սաղաթելի պաշտպանութւունը Հանեսսին, վորի պատճառով, կարելի չե ասել, տիրացուն իր պաշտպան «գորավորների» ոգնութւամբ չկարողացավ իր նպատակին հասնել, ավելի ևս բորբոքեց նրա թշնամական կիրքը նրա վերաբերմամբ: Արդեն այն հանգամանքը, վոր դատավարութւան ընթացքում նրանք չերկուսն ել իրար բոնվելով խիստ սպառնական խոսքեր են ասում միմյանց, ցույց և տալիս, վոր մոտ սպազայում փոխադարձ անողոք պաշքարի մեջ նրանցից մեկը պետք և ընկնի, մյուսը հաղթանակի:

Վարժապետը չեր նրան ամենամեծ հոգս պատճառողը. նա գյուղին ոտար եր, այսոր կար, վաղը կարող եր չլինել գյուղում: Նրա անհաշտ թշնամութւունն ուղղված եր իր համագյուղացիների, աղքատ Հանեսների դեմ, վորոնք չեյին սիրում նրան, չեյին ուզում նրա գյուղում պաշտոնչա լինելը, թեկուզ հոգևոր կոչումով, իրենց գիշատիչների բաղմութւանն ավելացնելու դարձչալ մի վատթարագույն գիշատիչ: Թեև քաղաքական հասունութւան այդ աստիճանից դեռ հեռու

եչին նրանք, բայց ասել, թե այդ բանում բնագրային զգացմունքներից զուրկ եչին, կարելի չէ:

Այնպիսի մի մեծ «ուսումնական», «հոգևոր կոչում» ունեցող «չեկեղեցու սպասավոր», գլուզի «մեծավոր» տիրացու Դովիթն ինչպես կարող եր պարսավել, հաղթահարվել. այն ել ինքնից հաղթահարվել, «մի վարձկան մարդուց» (չերես 66):

Այս բանն եր, վոր չեր կարողանում նա տանն² և մարսել:

Դատից հետո նա թափառում և այս ու այն կողմ, անտառ ու ձոր և վոչ մի տեղ հանգիստ չի գտնում: Չարագործի հոգեբանական այդ մոմենտի հետաքրքիր նկարագիրը մեզ ապիս և մեծ հաջողութլամբ վեպի հեղինակը: Նրա «սրածայր» գանգի մեջ գարթնում են և անցնում մեկը մյուսից ավելի վատթար, մեկը մյուսից ավելի զաղրելի մտքեր: Հանեսի տունը հրդեհել, աչքին ավերել, չեղները կոտորել, թագստի տեղից նրա ընտանիքից վորեւ մեկին գնդակահարել և այլն, և այլն: Վերջապես նրանցից մեկի վրա ուրախացած՝ կանգ և առնում. առավտը կանուխ աղբուրից ջուր վերցնելու ժամանակ Սոնային թուրք Հուսեչինը բանի, բերանը խցի, ձեռները-վոտերը կապի, իսկ Մահմադը նրան զցի իր ձիու թարքը, փախցնի սարե՛ր... սլաշուխներ...

Նախ քան այդ հրեշային ծրագրի իրագործելը, նա գնում և թեղլուզբաշու մոտ նրա հետ իր հաշիվները տեսնելու: Ի՞նչ կշտամբանքներ, ի՞նչ կծու խոսքեր ասես, նա չուզբաշու չերեսովը չի տալիս դատավարութլան ժամանակ նրա բռնած դիրքի համար: Ի՞նչ պես հիշվեց, տիրացվին տանուտերի ըլոր դադանիքները հաչտնի եչին. նրա հոգին ու մարմինը տիրացվի ձեռքումն եչին. ինչ վոր ուզեր, կարող եր անել նրան:

Յեթե այդ էլ չլիներ, վորպէս գլուղական հասարակութեան իշխող, գիշատիչ տարրերի ներկայացուցիչներ, դաշնակիցներ, նրանք անպայման խոսքը մեկ կանելին, կհամերաշխօվելին աղքատ աշխատավոր դասակարգի դեմ պայքար մղելու գործում. այդպէս եր պահանջում նրանց շահը, նրանց գոյութեան և իշխանութեան պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Իսկ թե դատի ժամանակ տանուտերը ցույց եր տվել վոչ բոլորովին այն, ինչ վոր թելադրում եր նրան իր իշխողական դասակարգային դիրքը, դա վոչինչ. դա միայն արտաքուստ ձեի համար եր միայն: Իա դժվար չեր ուղղել, գործին բոլորովին այլ ընթացք տալ, քանի վոր իշխանութիւնը, ուլժն էլ իր ձեռքումն եր. այդ բանում տիրացու Դովիթը կարող եր բոլորովին հանգիստ լինել: Ահա այն ակնհայտ լեղրակացութիւնը, վորին կարելի չե միայն հանգել հասարակութեան այդ չերկու գիշատիչների մեջ տեղի ունեցած հետաքրքիր խոսակցութեան հետ ծանոթանալով:

Յերբ տիրացվին չուզրաշու հավաստիացումները նրա թշնամիներին— Հանեսին, վարժապետին և այլն ամեն կերպ հալածանքի և փնտի չենթարկելու վերաբերմամբ՝ հանգստացնում են, նա մեղմ, բարեկամական տոնով ասում և տանուտերին այս նշանակալից խոսքերը. «Յես կարծում եմ, վոր դժվար դեպքերում մենք իրար պետք կարող ենք գալ... Բա, վճր ժամանակի համար և աջ ձեռը, վոր չպիտի լվանա կեղտոտված ձախին» (չերես 74):

Տիրացու Դովիթը Սոնային թուրքի ձեռքով փախցնելու վորոշումը մի կողմն և դնում, չերբ տանուտերը նրան սիրաշահելու համար հաղորդում և հետևալ ծրագիրը.

1. Ամեն կողու բեղչաւին հերթը չուրաքանչչուր չերեք որից հետո Հանեսի տան վրա չե ընկնում:

2. Առու մաքրելիս, ճանապարհն ուղղելիս, ավազակի չիտեից ընկնելիս Հանեսի տնից, իբրև 6 տղամարդ ունեցող տնից, չեթե վոչ չերկու-չերկու, գոնե մի-մի հոգի ամեն անգամ անպատճառ գնում ե:

3. Նրա (Հանեսի) վորդիները տերունական հարկից զաղված ելին. նրանց մեծերի անունները գիրքը չեն մտել. շուտով գինվորագրություն կլինի, նրանց անուններն ել այսուհետև անպայման գրքի մեջ անցկացնել: Բավական ե, ինչքան նրանք պահվեցին»:

«Հը՛մ, ումն ես մոռացել, բացականչեց տիրացուն, բա՛, վարժապետը, վարժապետը, բա նա մեր ձեռից սլիտի ազատվի: Ա, Թեղ, բա այնքան խաչտառակությունը վճնց ես ուտելու: Նա քո վճիռը քանդեց ախր... դու Հանեսին ել ելիր ուզում պատժել... նա խառն ու փշտորեց ախր...»:

Սակաչն տանուտերը, վորպես մեծավորներից, ուսումնականներից վախեցող մարդ, առաջարկեց տիրացվին, վոր ինքը վարժապետի հետ գործը տեսնի վորպես ուսումնականն ուսումնականի հետ, ինքը նրա «հախիցը» գա:

Այս բանին տիրացուն համաձայնվեց. «Հա՛, լավ ես ասում, դա իմ գործն ե: Ուրեմն չես վարժապետին, իսկ դու Հանեսին...» (չերեք 78):

Նրանք այս դաշինքն սկսեցին սրբությամբ ի կատար ածել: Տանուտերը Հանեսին և նրա ընտանիքին սկսեց նեղել, իսկ Դովիթը շարունակեց նչութել իր վորոգայթները վարժապետի դեմ:

Յուզրաշի և տիրացու անվանչալ ժողովրդի գահիճները Հանեսին արդեն ծալը աստիճան թշվառու-

թիան հասցրին. «նրա տան ավերումից միայն չորագլուխ սյուները պետք և մնային և կատարներին բուն ու բաշտուշը բուն դնելին, նա իր ընտանիքով տնե տուն ձեռք բաց՝ կարկառած պետք և պտտեր» (չերես 75),— ահա այն դրութիւնը, վորին նա, կարծես, արդեն մտակեցել ևր և վորի մասին շարունակ մտածում եր տիրացվի նման մարդկային հրեշը:

Այդ ժամանակ, չեթե Հանեսի սիրտը դանակ խոցելին՝ արլուն շեր կաթի. թւր գնար, թւմը դիմեր նա իր ցավերը հալտնելու. նա ուներ միակ պաշտպան, միակ բարեկամ և խորհրդատու. գա Սաղաթելն եր, վորին և դիմեց լացով ու հեծկլտանքով իր հուսահատական, վողբերգական վիճակի մասին հողորդելու:

Հուզիչ են վեպի այն եջերը, վորոնք պատկերում են կատարյալ աղքատացման չնթարկված մեր գլուղացու վողբերգութիւնը:

«Վարժապետ ջան, հողուղ մատաղ, մի ճար արա, տունս քանդեցին, չերեխայիս հացի վերջին կտորը խլեցին, գողացան, մի ճար արա, վարժապետ ջան, մի ճար...»

Յեւ խիստ հուզված Սաղաթելի առաջ պարզվում ե հեռեւալ պատկերը.

«Վերջին չերկու-չերեք ամսվա ընթացքում, շարաթ չե անցնում, վոր տանուտերը մի քանի անգամ չտանի Հանեսի Սարգիս վորդուն կոռ ու բեզլառի, առու շինելու, տերունական ամառանոցի ճանապարհների վրա և ուրիշ, ել ով գիտե, գլուղական վորեհ հարկավոր և անհարկավոր գործերի վրա: 30 մանեթ պարտքի մեջ և ընկել, իր վորդի Սարգսի տեղակ մշակ և վարձել, ուղարկել. տանուտերի պահանջին: Մի քանի որ ել Սարգիսն և գնացել. իրեն, Հանեսին տանուտերը

չե ընդունում, ասելով «դու քաղթառել ես, ել ինչու
լիս պետք» և չետ և դարձնում և այլն (չերես 112):

«Գնա, գգրին կանչիր աչատեղ», պատվիրում է
Սաղաթելը: Կարճ միջոց անցնելուց հետո գգրիը ներ-
կայանում և վարժապետին իր մատչանով: Մատչանը
պահանջում է, գգրիը չի տալիս. սակայն Սաղաթելը
գգրին ստախոսութիւն մեջ բռնելով՝ վերջինս խիստ
վախեցած վարժապետի սպառնալից խոսքերից՝ խընդ-
րում է խնայել իրեն և իր ընտանիքին և տալիս է նրան
մատչանը նայելու: Մատչանը ցուցց և տալիս միայն,
վոր չերեք ամիս առաջ Հանեսը կանչված է լեղել աշխա-
տանքի միայն մեկ անգամ: Պատահաբար մատչանի
թղթերի արանքում վարժապետը գտնում է մի կեղտոտ
թուղթ, վորի վրա տանուտերի ձեռքով գրված էր, թե
վոր գլուղացուն, չերը և ինչ աշխատանքի պետք էր
կանչել:

Գգրին այդ թերթը միշտ գաղանի իր ծոցումն էր
պահում. ինչպես պատահեց, վոր մատչանի թղթերի
մեջ գտնվեց, նա չեր կարողանում հասկանալ:

Տանուտերը, տիրացու Դովիթը, նրանց հետ
նրանց կամակատար գգրին արգեն բռնված էլին հան-
ցագործութիւն մեջ: Տիրացուն իսկի ել վոչ մի նշանա-
կութուն չեր տալիս այն բանին, վոր թուղթը վար-
ժապետի ձեռքն է ընկել: Նա այնուամենայնիվ շարու-
նակում է իր դավերը թե վարժապետի և թե առաջե-
լապես Հանեսի դեմ: Նրան հաջողվում է շատ կարևոր
գործի համար խորհրդի կանչել իր տունը գլուղի «գո-
րավորներին» — տանուտեր և դատավորներ Թեղլուզբա-
շուն, Մակուն և Զաբուն:

Վորպեսզի կարողանա նրանց իր ձեռքին խաղա-
կր դարձնել և ե. դեմտին նպատ սկնեոին ծառա,եոնել,

նա հնարում է այնպիսի պատմութիւններ, վորոնք միայն սարսափ կարող ելին աղղել գլուղի հանցավոր իշխանների վրա: Այսպես նրանց հայտնում է թուրք Նուսեյինի մասին, վորին իրր նա անձամբ տեսել էր և խնդրել նրանից կատարել մի գործ, վոր սակայն նա չի հանձն առնում, սակով. «Չեր գլուղը մուխան-նաթ գլուղ է. տանուտերն էլ խոստացավ, բայց սրտիս ուզածի չափ չվարձատրեց ինձ» և այլն: Հետո, թե այդ թուրք ավազակը վճուել է հայտնվել տերութիւն, վոստիկանութիւն, վորովհետև էլ չի ուզում թագնվել, ձանձրացել է, հոգնել է այդ բանից չերկար տարիներ ընթացքում: Բայց ինչո՞ւ էլին սարսափում ավազակ Նուսեյինի հայտնվելու դեպքից, վորի մասին տիրացուն հնարելով հաղորդեց: Վորովհետև թե տանուտերը և թե մշուսները գործ էլին ունեցել նրա հետ, թագցրել, ծածկել էլին նրան, վոստիկանութիւն ձեռքը չելին տվել, մինչև անգամ աջակցել էլին նրան նյութապես, տանուտերը դրել էր նրա ձեռքը 45 ոտբլի: Յեթե այժմ Նուսեյինը հայտնվելու լինի կառավարութիւն, ինչպես տիրացուն էր նրանց հավատացնում, գործը կբացվեր և այն ժամանակ նրանք կորած են: Ահա թե ինչու տիրացվի հաղորդած տեղեկութիւնը ւսեյինի մասին ծայրահեղ անհանգստութիւն պատճառեց տանուտերին և մշուսներին: Սակայն տիրացուն հավատացնում է, վոր մի քանի մանեթ խարջլուխ տալուց հետո թուրքը հեռացավ և վոր նա ձեռք կըքաշի իր «հիմար մտադրութիւնից»: Այդ բանն ամբողջապես իրենից է կախված, այնպես վոր նրանք բոլորովին անհոգ կարող են լինել. ամբողջապես իրենց հուշար նրա, տիրացվի վրա կարող էլին դնել: Բայց, իբրև կոմպենսացիա, տիրացուն առաջարկում է և պահանջ դնում, վոր զինվորակոչի համար այդ որերը

գյուղում կատարվելիք ցուցակագրութեան ժամանակ տանուտերը և մյուսներն այնպես անեն, վոր թիվը լրացնելու համար ցուցակագրողները գլխի չընկնեն և չլինի թե իր վորդիներին ձեռք տան. ուրեմն պետք եր նրանց թագցնել. այդ բանի համար հարկավոր եր տալ շատ մարդկանց անուսներ, վորպեսզի գինվոր կանչվածների հարկավոր թիվը լրանա:

Յեվ վորպեսզի շատ անուսներ մտցնել ցուցակի մեջ, պետք եր աշխատել, «արտոնավորների» թիվը քիչ լինի կամ բոլորովին չլինի. չքավորների աներից շատ անուսներ լինեն. Հանեսի տնից Սարգսին և Թոմասին անպատճառ գրել տալ: Քանի վոր ցուցակագրութեան ժամանակ հայտնողները, տեղեկութեւոսներ տվողները լինելու լեն տանուտերը, չերկու գյուղացի (հավանորեն դատավորներ Մակին և Զաքին) և ծերունի քահանան, հետևապես այդ բանի գլուխ բերելն անպայման կախված եր նրանցից:

Թուրք ավազակներ Հուսեյինի և Մահմադի վրտանգի գիմաց կարող ելին գյուղի «զորավորները» տիրացվի դեմ արտահայտվել, ընդառաջ չգնալ նրա պահանջին. մոչ չեյին կարող. չեյին կարող, վորովհետև նախ՝ վորպես գիշատիչ, շահագործող տարրերի ներկայացուցիչներ, բնականորեն կոչված ելին ձեռք ձեռքի տված տիրացվի հետ լինել. «գժվար դեպքերում իրար պետք գալ, ո՞ջ ձեռը լվանար ու մաքրեր ձախ ձեռը». պարզ ասած՝ չեյին կարող իրենց դասակարգային և անհատական շահը չպաշտպանել. չերկրորդ՝ ընդառաջ չգնալ, չպաշտպանել տիրացվին, կնշանակեր վերջինիս վրեժխնդրութեան զոհ դառնալ ավազակներին թագցնելու և աջակցելու գործում նրանց հանցանքները չերևան հանելու դեպքում:

Այս բանը հրաշալի կերպով ապացուցվում է թե քաղաքից չեկած աստիճանավորի ձեռքով գլուղում կատարվող ցուցակագրութիւն ժամանակ և թե մանավանդ վարժապետ Սաղաթելի գլուղական հասարակութիւնն առաջ զինվորակոչի վերաբերչալ կանոններէ քնթերցման ժամանակ տանուտերի, տիրացւի և նրանց արբանյակների բռնած դիրքով, նրանց վարժապետի հետ խիստ ընդհարվելու զեպքով:

Նախ մի քանի խոսք հիշչալ վիճակագրութիւն մասին:

Գլուղի ստույգ մարդահամարը կազմելու համար նշանակված եր քաղաքից մի աստիճանավոր խիստ հրահանգներով: Անցչալում տեղի չեն ունեցել սխալներ և անուներ գաղելու զեպքեր գլխահարկ չվճարելու և թե մանավանդ զինվորակոչից խուսափելու դիտավորութիւններով. այս անգամ չպետք է վոր միևնույնը կրկնվեր: Այն հուլսը, վոր ունելին տանուտերը, դատավորներ Զաքին, Մակին, թե իրենք են լինելու վիճակագրող պաշտոնչալի հետ տեղեկութիւններ տալու համար, չողոցնդեց: Նրանց փոխարեն նշանակված ելին 2 գլուղացի, վորոնցից մեկը՝ Գրիգորը հայտնի լի թե «գլուղում և թե մոտակա քաղաքում իր ազնվութեամբ, բարութեամբ և խելոքութեամբ»:

Մեծ իրարանցում և ընկնում գլուղի մեջ:

Զինվորակոչը ժողովուրդների և մանավանդ մեր չերկրի գլուղական աղքատ ժողովրդի համար մի պատուհաս և չեղել, առավելապես մեր չերկրում ընդհանուր զինվորագրութիւն որենքը կիրառելու սկզբնական շրջանում: Սանդալի այս վեպում մենք գտնում ենք մեր ժողովրդի հոգեբանական տրամադրութիւն շատ ճիշտ նկարագիրը զինվորահավաքի վերաբերմամբ:

Գլուղի հարուստ և աղքատ մարդիկ միշտ աշխատել են ծածկել, զինվոր շտալ իրենց զավակներին. դրա գըլխավոր պատճառը վոչ այլ ինչ էր, բայց միայն տընտեսականը: Մեր գլուղացու, առավելապես ռաշպար գլուղացու համար հին ռեժիմի որով չերիտասարդ աշխատավոր ձեռքից զրկվելը մի քանի տարի շարունակ հավասար էր տնաքանդության: Իսկ մյուս կողմից մայրերի, տատերի, հարսների և նշանված կույս աղջիկների զինվոր դնացող չերիտասարդների կյանքի հետ մի փորձանք պատահելու կամ պատերազմի գաշտում սպանվելու հեռանկարի ահ ու սարսափն ավելի ևս խորացնում էր աշխատավորի ձեռքից զրկվելու դժբախտությունը:

Ահա թե ինչու շատ մեծ շփոթ և անհանգստություն է պատճառել զինվորակոչն անցյալում, առավելապես մեր գլուղի մարդկանց: Հուսահատական ճիչ ու աղաղակներ, լաց ու շիվան մերձավոր ազգականների մեջ, կարելի չէ ասել, գրեթե սովորական չերեվույթ է չեղել գլուղական աշխարհում զինվոր հավաքել — տանելու ժամանակ:*)

Սակայն հետաքրքրականն այս դեպքում Սանդալի վեպի մեջ այն է, վոր 85—86 թ. թ., այսինքն՝ մեր չերկրում զինվորագրության ընդհանուր որենքը տարածելու սկզբնական շրջանում, Գետաշեն գլուղի հասա-

*) Ինու ժողովուրդը, առավելապես գլուղացիութունը նույնպես չի սիրում զինվոր տալ: Յես ականատես եմ չեղել Միբիրում ուսույթական պատերազմ հայտարարելու միջոցին, թե ինչպես ուսույթական հասարակությունների մեջ մեծ շփոթ, իրարանցում, լաց ու շիվան էր բարձրացել զինվոր հավաքելու պատճառով: Հասկանալի չե, վոր այս կամ այն վերաբերմունքը դեպի զինվորակոչը վորոշվում է կուլտուրական այն մակարդակով, վորի վրա կանգնած է լինում ավյալ ժողովուրդը:

բակուիթիան տարբեր խմբերը, աարբեր վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի զինվորակոչը:

Ընդհանրապես հին սերունդը (կին թե տղամարդ) խիստ բացասական վերաբերմունք ունի դեպի նա, իսկ նոր սերնդի, չերիտասարդութիան վորոշ խմբեր, կարելի չե ասել, մի առանձին զոհունակութիւն են արտահայտում զինվոր դնալու համար:

Այդ կողմից շատ հետաքրքիր և այն զրույցը, վոր տեղի չե ունեցել զինվորակոչի առիթով չերիտասարդ պուզոգայիների մեջ: Նրանք «ուշ չեյին զարձնում տկանջներում ժվժվոյ ախ ու վախերին. նրանց սրտերի մեջ արտահայտվում եր պատերազմելու, մեծագործութիւն կատարելու բուն ցանկութիւն, զվարթութիւն, աշխույժ, ուրախութիւն և մի տեսակ պարծանք՝ անա նրանց միջնորդի հատկանիշները» (չերես 136):

Բերենք նրանց զվարճալի զրույցներից մի քանի նմուշներ:

Նրանցից մեկը՝ հաղթանդամ Գոքորն ասում և իր մոտ կանգնած ընկերոջը. «Ա՛, թիւն, մին զրոշն ինչ և, մին զրոշ չեր ընկնում ձեռս, վոր մի քիչ բարութ առնելի... «Ովչի» Սաքին, վոր սարի կատարները չեր ընկնում կխտարի քամակից—չես տակը փաշտ կարելիս... աչքերս նրա վրա... վտաներս զոգում ելին, սիրտս թրպրտում, են և ուղում ելի թոչեմ նրա մոտ... Համա, են «քեասիրութիւն» քո տունն Աստված քանդի... մի զրոշի բարութ չեյի կարում առնեմ... վոր ես ել կրակ տալ սովորելի... հմի եզ լոխ թագավորական և Ելի»:

«Բա ինչպես ելիր կարծում, պատասխանում և թիւնին. եզ վոչինչ, Գոքոր, բանը կովի թահրը առվորին ե... Եզ Բեմուրազ—բեկը, իր 50—60 մարդով,

վար մեզ վրա չե տալիս, գետի ջուրը ձեռներինց խլում, դրուսա ե՛ մուռտառներինց փախչողն ու՛ է, համա, ելի մեղանից մի քանիսին գլորում են, թե շե՛... բա վոր կովի թահրը գիտենամ, են վոր շան տղեն և տուր տալիս, վոր նրանք չախմախին ել և ձեռը մոտ տանեն... կթողենեմ, վոր իրենց բարութի հոտն ել և իմանան... կարմիր և, թե սպիտակ... հա, հա, հա... խելքդ ուր և գնում: Ե՛ն, Ե՛ն, Ե՛ն ավազակները, վոր գշերով մեր տավար—վոչխարին զու են տալիս... կովի թահրը, վոր գիտենամ...»:

Այսպիսով կովի թահրը, վոր սովորի, ուն գեմ և գործադրվելու գենքը. գյուղի աշխատավոր ժողովրդի թշնամիների դեմ, ավազակների դեմ, վորոնք «գշերով տավար—վոչխարին զու են տալիս» և մանավանդ, վոր ափելի հետաքրքրական և Բեմուրադ բեգերի դեմ, վորոնք «իրանց մարդկանցով գետի ջուրը գյուղացիների ձեռներինց խլում են». այս ֆրազայով արդեն արտահայտվում և ֆեոդալ կալվածատեր բեգերի դեմ կովելու պահանջը, վորը «կովի թահրը» սովորելուց հետո միայն կարող և հաջող չելք ունենալ: Այս նախադասութունն իր մեջ պարունակում և գյուղական աշխատավոր դասակարգի պայքարի սաղմնային գաղափարը ֆեոդալ, կալվածատերերի դասակարգը կազմող բեգերի, մելիքների, խանների դեմ, տարրական ձևով արտահայտված մի միտք, մի գաղափար, վոր վոչ թե պետք և կարծել, թե հեղինակինն և, այլ գյուղացի չերիտասարդի դասակարգային անկաղմակերպ գիտակցության արդյունքն և, վորը, կրկնում ենք, արտահայտված և բնազդական անօշակ ձևով: Իսկ չե՛րը և հեղինակը դիտել այդ չերեվույթը մեր գյուղացիական չերիտասարդության մեջ, 80-կան թվականների առաջին կեսում: Մեր գյուղացու՛ն այդ անկաղմակերպ դասակարգային գիտակցություն-

նը մեր հասարակական գործիչներին հետագա սերնդիներկայացուցիչներն անտես առան, չմշակեցին, չհրահրեցին իրենց գործունեութան ընթացքում. հենց դա գլխավոր պատճառներից մեկն էր, վոր մեր հասարակական կյանքի զարգացման մինչհեղափոխութեան 2—3 տասնյակ տարիների ընթացքում մեր գլուղացիութեան մեջ չարտահայտվեց նուշնիսկ նվազագուշն չափով պաշքար իր գիշատիչների—վաշխատունների, բեգերի, մելիքների և ամեն տեսակ աշխարհական թե հոգևորական կալվածատերերի դեմ... Իսկ սվ կարող և հերքել, վոր հենց այդ զասակարգաշին գիտակցութեամբ տարվող պաշքարի բացակաշութեանը խոշոր նշանակութեուն և ունեցել մեր գլուղացիութեան հասարակական-քաղաքական շետամնաց, իներտ, անշարժ գրութեան մեջ հարատե մնալու տեսակետից:

«Ինչ եք բերաններդ բացել... չեք հասկանում... բա ծամեմ, տամ, կուլ տաք ելի... բարկացած բղավեց թեունին գլխին հավաքված շերտատարղների վրա, վորոնք, կարծես, նրա խոսքերի իմաստը լավ չեյին կարողանում ըմբունել:

«Հասկանում ենք, հասկանում, լավեց «դուքանշու» տղի բարակ ձաշնը. վեւեց շենք հասկանում: Համա... եղ թահրը սովորելու վախտը վոր—խոսք և ասում ենք ելի—տղզանն շեկավ ու ճակատիցդ պաշեց... են վախտը եղ սովորած թահրդ ուր մնամք... շե, շե, վոր ճակատիցդ պաշեց, են վախտը ինչ կասես... շը...

«Են վախտը են կասեմ, վոր դու մենձ հարվան ես... են հաշվանի պես, վոր սաղ ձմեռ թովլի մթին սովորած՝ դուքս գալիս՝ իր լուսատու, բարերար արեվիցն ել և շերեսը շետ թեքում... Տո սխմախ, տղզանից վախեցողը խանշալից ել պտի վախի, թե շե... բա

ինչի՞ համար ես կապել... են ել արծաթապատ, վոս-
կեջրած... չի՛նի թե մենակ աղջկերանց աչքումն ես
ուզում իգիթի անունն ձեռք բերես»:

Ծիծաղ ու քրքիջ: Չայնեբից մեկը.

«Սեղծը հորից արծաթն է ժառանգութունը ըս-
տացել, իգիթութունը դրա հերը, դեռ հլա դա իր մոր
փորում չըլած վախտը, չափի, կշռի և արշինի մեջ
ծախեց»...

Մի ուրիշ ձայն.

«Կես գնով էլ չե, տղերք, տասնապատիկ գնով...»

Ուրիշ ձայներ.

«Մի սրա արծաթին տե՛ս, բուզմենով չուխին
տես»...

«Հարուստ մարդու տղա չե ախր... դու եղ հա-
րըստութունով, ա՛յ, մեծատուն, թե կարող ես տղա-
նի սիրտն էլ շահիր, կաշառիր...»

«Տո՛, վոր դա մեզ թողնի ու հենց քեզ պաշի...
են վախտը ինչ կասես»...

«Մին խոսք եր, բեսսար չարինք՝ ասեցինք, թե՛նչ
եք շան նման իմ ու հորս վոտներիցը կպել տո՛»:

«Ա՛յ, տափը մտնես, հորդ հետ պաշպշվելիս, հ՛ը»:

Այս և այլ խոսքերով հարուստ «դուքանչու» տը-
ղին ձեռ առնելով հրհրում, ծիծաղում, ծաղրում են
ջահելները: Այդ խոսքերի տակ ծածկված են իմաս-
տուն մտքեր: Նրանցից մենք իմանում ենք և այն
չեզրակացության ենք գալիս, վոր չի կարելի գյուղա-
ցուն «հայվանի պես սաղ ձմեռ թովլի մթին սովորած»
դուրս չգալ՝ իր լուսատու, բարերար արևից չերես թե-
քել», վոր «տղան իր «դուքանչու» հորից արծաթն է
միայն ժառանգութունը ստացել և վո՛չ մի այլ արժա-
նիք». «հայրը, դեռ հլա դա իր մոր փորում չըլած

վախաբ, իզիթությունը չափի, կշռի և արշինի մեջ ծախեց» այսինքն՝ մարդկային ամեն արժանիք վաղուց ի վեր չափի, կշռի և արշինի մեջ ծախեց, խիղճն ու ազնվութունը կորցրեց, դարձավ թուլամորթ. «ծախեց վոչ թե կես գնով, այլ տասնապատիկ գնով» (թալան, խարեբալություն), վոր «ալդ հարստությունով մեծատունը չի կարող տղզանի սիրաբը շահել և վոչ ել ամեն ինչ կաշառքով ձեռք բերել» այսինքն՝ կապիտալը չի կարող ամեն աղետի առաջն առնել, ամեն տեղ և ամեն դիպվածում մարդկայնություն գնել, կաշառել և ալլն, և ալլն:

Ջահելներից մի ուրիշն ել, վորի «հայրը տարիներով քաղաքներումն եր կորչում», դուքս և զալիս և ալլն կարծիքն և հայտնում, թե «մենք, զլուղացիներս, վոր կանք, հայվան ենք, հայվանի պես ուտում ենք շատ, խմում ենք շատ, քնում ենք քուլում, չոլում, սարի թե քարի գլխին, վորտեղ պատահեց ելի... հմի դու տես... գնացինք սալդաթ, ման չեկանք քաղաքներ, տեսանք մարդիկ... ոսերենն ել սովորեցինք...» ապա վերջացնելով խոսքը մի վուլգար ակնարկով՝ ուզում և ասել, հասկացնել, վոր քաղաքներում սալդաթությունը բան-ման կսովորցնի «հայվաններին», վոր մարդս մարդ կարող ե գառնալ քաղաքներում:

Ինչպես տեսնում ե ընթերցողը գլուղի չերիտասարդներն 80-ական թվականներին սկսում են իրենց ծնողներից, հին սերնդի ներկայացուցիչներից տարբեր վերաբերմունք ցույց տալ դեպի քաղաքային իրադարձությունն ընդհանրապես և դեպի «սալդաթությունը» մասնավորապես: Իսկ, ինչպես հայտնի չե, զինվորական ծառայությունը, ինչ պաշտաններում ել նա անդի ունե՞ւ... (հնարկե, առավելապես քաղաքա-

կան նոր սեփիմի պայմաններում), գյուղական նեղ, անշարժ միջնորոտից դուրս՝ նոր կլանքի պայմանների և նոր մարդկանց հետ ծանոթութեան և շփման հրնարավորութիւններ և բացում, նոր աշխարհի տոներ բացում գյուղացի զինվորների մտավոր հորիզոնի առաջ... Հերքել այս կարող են միայն նրանք, վորոնք որգանական թուլութիւն ունեն իրենց «հայրենական ծխի» շրջանակներում պարտիակված մնալու, «պապիտական ոջաղից» ավելի հեռուն չտեսնելու:

Վիճակագրութիւնը կատարվեց գյուղում աստիճանավորի ձևով, վորին ուղեկցում են վոստիկանները և գյուղացիներից 2 եքսպերտներ:

Վոչ տանուտերը, վոչ դատավորներ Չաքի-Մակին չեյին կարող վիճակագրութեան մասնակցել և վորեւ տեղեկութիւն տալ. հետևապես Դովիթին նըրանց տված անպայման խոստումը— ծածկել ցուցակագրութեան ժամանակ նրա վորդի Արշակի անունը և գոյութիւնը և աշխատել Հանեսի չերկու վորդիներին գրի անցկացնել, — չեյին կարող անմիջապես կատարել:

Նրանց հուշը միայն աստիճանավորին ուղեկցող Գրիգորի վրա չեր. նրանք ամեն առիթ բաց չեն թողնում Գրիգորին այս կամ այն կերպ հասկացնելու, նուչնիսկ սպառնալիքներ են ուղղում նրա հասցեչին, վոր չեթե նա իրենց ուզածը չկատարի, նա մեծամեծ վնասների չե հանդիպելու: Սակայն այս բոլորից վորինչ չի դուրս գալիս. Գրիգորը, վորից շատ բան եր կախված, ըստ չերևութին, մնաց անզրդվելի:

Գրեցին տիրացու Դովիթի վորդի Արշակի անունը. գրեցին նուչնպես Հանեսի 2 վորդիների անունները— Սարգսին ել, Թոմասին ել: Չնայած Սարգսի իր հոր ուղղած համոզեցուցիչ խոսքերին և թե Գրիգորի

ամեն ջանքերին—հայտնել բացարձակապես աստիճանավորին, վոր թոճասն ապուշ ե, խելագար, հետևապես նրան անպայման զինվորակոչից կազատելին, իսկ Սարգսին՝ հոր միակ աշխատունակ վորդուն վիճակն (կենճին) ընկնելու դեպքում, հավանորեն, չեյին տանի, չեթե զինվոր կանչվածների թիվն արդեն լրիվ կլինի, չնայելով աչս բոլորին, ասում ենք, Հանեսը մնում ե առժամանակ անդրդվելի իր վորդու խելագարութունը ծածկելու նկատմամբ: Ի՞նչպես ուրիշներն իմանան, վոր վորդիներից մեկը խելագար ե. դա կարող եր իր «ծերության պատիվը վոտի տակ տալ, պատվից ավել ել բան չունի, ծաղրի առարկա դառնալ» ե այլն: Ո՛հ, քանի-քանի Հանեսներ տգիտության ե խավարի ճիրանների տակ ճգմված՝ զոհ են գնացել հին կլանքի ալլանդակ սովորութուններին, ավանդութուններին ե նախապաշարմունքներին...

Վիճակագրող պաշտոնյան խնդրել եր Սաղաթել վարժապետին կարդալ գլուղացիներին զինվորագրության կանոնները ե հասկացնել: Կանոնների ընթերցումը գլուղացիների առաջ 2 անգամ արդեն տեղի չեր ունեցել: Սաղաթելը հարկ համարեց ավելի լավ հասկանալի դարձնելու համար կանոնները մի չերբորդ ե վերջին անգամ կարդալ:

Չինվորակոչի նախընթաց որն եր. հավաքվել եր գլուղի գրեթե ամբողջ հասարակութունը՝ կին, տղամարդ, մեծ ու փոքր, հարս ու փեսա, ջահել աղջիկներ ու տղաներ: Այստեղ են, իհարկե, անխուսափելիորեն գլուղի «գորավորները», «գուքանչիները», «միկխտան թյունիները», «բաղաղ ե ջրաղացպան» Ղաղարներն իրենց տանուտերի, գատավորներ Ջաքու, Մակու ե տիրացու Դովիթի հետ միասին: Գլուղի աղքատների, առաջարների հոծ բազմութունը, վորի շահերին առա-

վելապես ծանր հարված և տալիս զինվորագրութչունը, նուշնպես ներկա չե: Նրա շահերի միակ արտահայտիչն ու պաշտպանը Սաղաթելն և, վոր հանձն և առել, ինչպես այլ հարցերում, այնպես ել իրավաբանական ոգնութչան հարցում ոգտակար լինել նրան:

Այստեղ վերջնականապես մարդկանց կարտերը բացվում են, դեմքերը պարզվում են: Կանոնների ընթերցումն առիթ չեղավ, վոր գլուղի անկազմակերպ կուսակցական բանակների մեջ տեղի ունենար տարերային կերպով բանավեճ, ընդհարում:

Զինվորագրութչան, ինչպես և այլ հարցերում, շահերով տարբեր, ներհակ հասարակական խմբերը, հարկավ, ջանում են իրենց անհատական, խմբական-դասակարգային շահերը պաշտպանելու տրամադրութչուն ցուցադրել, պաշքար մղել: Տանուտերը, զատավորներ Զաքի-Մակին, տիրացու Դովիթը և վաշխառու «դուքանչիները», «միկիտաններն» ու «բազաղ-ջրագացատերերը» մի կողմից, Հանսը, մյուս ռաշպարները և վարժապետ Սաղաթելը—մյուս կողմից:

Ամեն անգամ, չերբ առիթ եր ներկայանում, Սաղաթելը կանոնների ընթերցման ժամանակ ռաշպար Հանեսի, ինչպես և մյուս ռաշպարների հարցերին պատասխանելով բացատրում, պարզում եր կանոնների վորև անհասկանալի կետը, տիրացու Դովիթը, տանուտերը, վորոնք ռաշպար Հանեսների ամեն շարժվածքներին հավատարմութչամբ հետամուտ էլին, ինչպես և տանուտերի «մեծ ու պստիկ աղլուխները» միջամտում, խանդարում էլին, միայն մի նպատակ ունենալով—գործին ընթացք տալ այնպես, ինչպես իրենք էլին ուզում. այսինքն՝ ռաշպարներին և մասնավորապես Հանեսին, վորին տանուտերն առանձնապես խիստ հես սպնդում եր, տիրացու Դովիթին տված իր

խոստման համաձայն, լենթարկել զինվորական ծանր պարտականութիւններին, իսկ «վարկ ունեցողների, հարուստների կուսակցութեան» տրամագրութիւնը՝ շահերը և պահանջներն ի նկատի ունենալով՝ ազատել նրանց զավակներին զինվորագրութիւնից: Հանեան եքսպերտ Գրիգոր գլուղացու համոզեցուցիչ խոսքերի ազդեցութեան տակ, կարծես թե, վճռել եր հրապարակով հայտնել իր վորդիներից մեկի—Թոմասի խելագարութիւնը: Այդպես ել արեց: Կանոնները մեկնաբանող Սաղաթելին բացարձակապես հայտնեց այդ մասին: Այդ ճանապարհով, ինչպես ասվեց, Սարգիսն՝ ընտանիքի միակ աշխատունակ վորդին, հավանորեն, կազատվեր զինվորութիւնից:

«Հանեսի նմանները, վորոնց միակ ապավենին սպառնում եր զինվորագրութիւնը՝ շատ ելին» (չերես 141):

Տանուտերը շարամիտ ծաղրանքով և դիմավորում, հերքում, սուտ և հալտարարում Հանեսի Թոմասի հիվանդութեան վերաբերյալ ասածը: Ամեն անգամ կծու և վիրավորական խոսքերով Հանեսի բերանն և կալում, անպատիվ անում նրան: Այդ բանը շատ լավ և նկատում վարժապետ Սաղաթելը. նա թեև հուզված և, բայց և այնպես կարողանում և դեռ ևս դսպել իր հուզմունքը:

Միայն վերջին անգամ, չերր տանուտերը թույլ տվեց իրեն արտասանելու այս խոսքերը, թե «այ, վարժապետ, այ դու ել հավատացիր. ախր, բանը վոր դրան մնա՝ կասի, թե ինքը չերկուհողիս և, տղերքն ել գժեր են»: Հանեսն այդ խեղճ ու կրակ, հլու, հնազանդ մարդը, տուլատոյական-քրիստոնէյական մի պասսիվ անձնավորութիւն, վորի նմանները շատ և շատ են

յեղել առավելապես մեր գյուղացիութեան մեջ, «դասակն արդեն վոսկորին հասած» ալլես չկարողացաւ տանել, համբերել և «գոռալով» ուղղեց այսպիսի «անպատկառ» խոսքեր իր իշխանավորին.

«Տո՛, եղ սևին ևս անում գիժ. տո՛, գիժ ել ևս, գժի տղա ել, տո՛, պապղ ե գիժ, ճանճ ուտող հերդ: Ոխտը պոտտով խելառ, խելագար, դո՛ւ ևս խոսում: Մի ասան, ի՞նչ ևս ուզում ինձանից, ա քաչալ աղվես, ի՞նչ... Ի՞նչ ևս միսս ուտում կատաղած շան պես... միտքդ ի՞նչ և, աչ գող, գողի ընկեր, թուլի՛, արնակեր... թալանչի... աչն ել չդառնա, վոր տունս քանդեցիր չերեք ամսվա մեջ... շարաթը չերկու, չերեք անգամ իմ տնից մարդ տարար, մարդի տեղակ վող տարար... տունս քանդեցիր... պարտքերի մեջ խլեցիր... ի՞նչ ևս ուզում, աչ աղվես, ի՞նչ եմ արել քեզ, միտքդ ի՞նչ և»:

Մեծ իրարանցում ամբոխի մեջ. «ամբոխը վըրդովվեց, գրգռվեց և սկսեց մոռնչալ»: Հանեսի պես «դաղվածները, թեև գլուխները թագցրած՝ ձայներ են հանում».

«Ի՞նչպես թե շարաթը չերկու անգամ... սիվ և լսել կոոր շարաթը չերկու անգամ... Ա՛ խալիս, շարաթը չերկու, չերեք անգամ, դա պարզ աշկարա թալանչութլուն և... սիվ և լսել»...

Տանուտերը բացարձակապես հերքում և, հաշտարարելով Հանեսի ասածը միանգամայն սուտ:

Այստեղ արդեն չկարողանալով իրենն զսպել՝ հանդես և գալիս ռաշպարների պաշտպան Սաղաթելլը:

«Սուտ չե, ալլ պարզ ճշմարտութլուն», բացականչում և նա:

Այս վկայութիւնն ավելի մեծ իրարանցում ետառջ բերում եւ «ղալմաղալ» բարձրացնում «ղաղվածների» մեջ:

Տիրացու Դովիթը կատարել եւ տանուտերը շարունակում եւ համառարար հերքել Հանեսի «սուտը»:

Անհնարին եւ չերկար քաղվածքներով ներկայացնել պաշարի այս հետաքրքիր տեսարանը: Հարվածներ եւ, վոր տալիս եւ Սաղաթելը տիրացու Դովիթին եւ տանուտերին:

Պետք եւ ասել, վոր չեթե անցյալում դատավարութիւն եւ այլ դեպքերում «Փոքրիկ Աստղը» միշտ անձնվիրաբար պաշտպանել եւ «ղաղված» ուղարկներին, «քոնձոտ» մարդկանց, այս անգամ արդեն նրան տեսնում ենք իր կոչման բարձրութիւն վրա. նա տեղին, համոզեցուցիչ, սուր խոսքերով ցույց եւ տալիս տիրացվին իր տեղը. ապա ծոցից հանելով տանուտերի ձեռքով գրած կոտու բեղչառի վերաբերյալ թուղթը՝ մերկացնում եւ նրա «թալանչութիւնը» ուղարկ Հանեսի նկատմամբ:

Վերջնական հարված տալու ժամն արդեն հասել եր. Սաղաթելը բացարձակապես չերևան եւ հանում տիրացվի եւ տանուտերի վոտնձգութիւնները, դավերը: «Մի՛ կարծիր,—ասում եւ նա տանուտերի հասցելին իր պաթետիկ ճառի վերջում,— թե ինձ հաշանի չեն միայն Հանեսի վրա արած քաջագործութիւններդ Դովիթի թելադրութեամբ, շատ բան ել կա՛ դրսանիդ թելադրութեամբ, վոր կարծում ես, թե ծածկել ես 40 ծածկոցների տակ... ել վոր մեկն ասեմ: Որերդ համբած են. շատի տունն ես քանդել... քեզ ներել անբարոյականութիւն եւ, անիրավացի: Իսկ համախոհներդ՝ Չարքն, Մակի՛ն, գզլի՛րը... ձեռիդ մեծ ու պատիկ աղլուխներդ. դու ել, դրանք ել, սպասեք, ամենն իր ժա-

մանակն ունի»։ Ճառը վերջացնում է հետևյալ սպաս-
նալիքով. «Հա մի բան ել ասեմ. լեթե բան է մտքովդ
անցնի ինձ մոտ հյուր ուղարկելու «Վարդավառի» տո-
նին ն. անտառի թուրքին 40 և չգիտեմ քանի մանե-
թով վարձած՝ այն ժամանակ լավ իմացեք, վոր,
սրանց ներկայութեամբ եմ ասում, վոր վոչ այն թուր-
քը գլուխն ուսերի վրա կպրծնի ձեռիցս և վոչ էլ
դուք»։

Գլուղական ամբոխն այդ անողոք ճառի ազդեցու-
թեան տակ տեսնում եր իր շահերի ջերմ պաշտպան
վարժապետին արտասովոր դրութեան մեջ. «Նրան
այդպես լերբեք չեյին տեսել. նրա խոսելու լեղանակը,
համոզկեր, ուժգին սպառնալիքները և նրա դեմքը,
ձայնը, այդ բոլորը շնչում էին ուլժ, իշխանութուն,
ամենևին չնմանող մի համեստ, վարձկան վարժապետի
գիրքին։ Կարծես, քաղաքից չեկել եր ահարկու «նա-
չառնիկը» կամ խստասիրտ «ղիներալը» ցրվիլու կյան-
քի և մահու ծանր վճիռներ» (լերես 149, 150)։

Թե ինչ չեղավ այդ բանից հետո, թե ինչպես
տիրացու Դովիթն այս անգամ ել, ինչպես միշտ, իր
գիվալին ծրագիրներն իրականացնելու նպատակով
շարունակում եր մտքեր պղտորել, միամիտներին մո-
լորեցնել, այդ թողնենք մի կողմ. նախորդ եջերից
արդեն բավականաչափ պարզվեց այդ բանն ընթեր-
ցողին։

Սաղաթելի վերջին վճռական լելուլթը պարզեց
վոչ միայն տանուտերի և տիրացու Դովիթի, այլ գլուղի
«վարկ ունեցողների», «հարուստների կուսակցութեան»
համար, վոր նա այսուհետև այլևս հանդուրժելի չի կա-
րող լինել, նա, վոր իրենց «վարկի», «նշանակութեան»
և «իշխանութեան» դեմ կռիվ եր հայտարարել հանուն

չարքաշ ժողովրդի, հանուն ռաշպարների շահերի: Հասկանալի չե այդ պատճառով, վոր «վարկ ունեցողներն» իրենց «իշխանավորների» — տանուտերի, դատավորների և տիրացվի գլխավորութիամբ պետք է դիմելին ամենատոր միջոցների, մինչև անգամ մատնութիան, վորպեսզի Սաղաթիլին վորպես տերութիան և հասարակութիան վտանգավոր մի անձի, բոլորովին մեջտեղից վերացնելին, գլուղից արտաքսելին: Այսպես էլ չեղավ, ինչպես կտեսնենք փոքր ինչ հետո:

Սակայն, ինքնըստինքյան, մի հարց է առաջ գալիս. «Փոքրիկ Աստղը», վորն իր անձը վտանգի և փորձանքների լենթարկելու ռիսկով հանդես է գալիս մեր իրականութիան մեջ 80—ական թվականներին ժողովրդի շահերի համար անձնվեր գործունելութիամբ, վտանգ է արդյոք իր ուշտերի վրա, թե կարող է «գորավորներին» դեմ հալտարարած պայքարում հաղթանակ տանել: Ունի՞ նա հասարակական այնպիսի ուշտեր, վորոնք նրա համար հանդիսանալին հենարան, առանց վորի գործը հաղթանակել չեր կարող: Վերջապես մեր կյանքի 80—ական թվականների շրջանում մեր հասարակական իրականությունը, առավելապես գլուղականը, ներկայացնում էր արդյոք շատ թե քիչ այնպիսի նպաստավոր պայմաններ, վորոնք կարողանալին չեռաշխավորել, ապահովել ժողովրդական գործի հաղթանակը:

Սրանք հարցեր են, վորոնց վերաբերմամբ ժամանակակից ընթերցողը չի կարող անուշադրութիամբ անցնել:

Փորձենք մի քանի խոսք ասել այդ հարցերի շուրջը:

«Փոքրիկ Աստղը» մի անհատ է. նա չունի տեղում իր հետ անհատներից բազկացած զոհն և փոքրա-

թիվ գիտակից մի խումբ, վորի աջակցութեամբ և ակտիվ գործակցութեամբ կարողանար «գորավորների» դեմ ավելի հաջողութեամբ պայքար առաջ տանել: «Զորավորները», վորոնք հասարակութեան տիրող տարրերի ներկայացուցիչներն են, ավելի ուժեղ են, նրանք մասսաներ ունեն իրենց թե ու թիկունքին և կապեր ունեն վոչ միայն ժողովրդական խավերի, այլ և քաղաքական իշխանութեան հետ. ժողովրդական աշխատավորական մասսաները, նույնիսկ իրենց քաղաքական լեռամնացութեան շնորհիվ, «գորավորները» հետ են կապված, ձեռք ձեռքի տված ոգնում նրանց: Այդպիսով «փոքրիկ աստղը» լեզակի իդեալիստ հասարակական գործիչ ե. նա չի կարող, իր անհատական ուժերի վրա հենվելով, հավաստի լինել, վստահ լինել, թե ժողովրդական դատը կարող է հաղթանակել:

70, 80-ական թվականների շրջանում մեր հասարակական իրականութունը դեռ ևս չի գտնվում տրնտեսական զարգացման այնպիսի նպաստավոր պայմաններում, վորոնց գոյութեամբ միայն սոցիալ քաղաքական պայքարի հնարավորութուններ են ստեղծվում: Իհարկե կարելի չէր այս կամ այն անհատի ագիտացիոն գործունեյութեան հետևանքով, ժողովրդական շարժումներ, բռնկումներ առաջ բերել. սակայն դրանք անկազմակերպ տարերային բնույթ կարող ելին միայն կրել այն ժամանակ. այդպիսի բռնկումները սոցիալ-տնտեսական լեռամնաց պայմաններում, մեծ մասամբ մեծամեծ գոհողութունների հետ կապված՝ անհաջող հետևանքներ են ունենում:

«Փոքրիկ աստղը», թեև համակրութուն է վայելում 80-ական թվականներին մեր գյուղական աղքատ հասարակութեան կողմից, բայց վերջինիս վերաբեր-

մունքն ինեբա, կրավորական և դեպի նրա հասարակական ոգտակար գործունեութիւունը:

Սաղաթելը խիստ ընդհարովելով տիրացվի հետ, վորը հրապարակով նրան անվանեց «հենց են գլխեն շփոթ գցող, խառնակիչ», ուժեղ և ազդու ձայնով պատասխանում և.

«Լրբութիանը տես, ինձ և անվանում խառնակիչ և ո՛ւմ մոտ... Թարաքլաման, Չորանքլարան և ուրիշ չճանաչողներ գուցե հալած չուղի տեղ ընդունելին գրպարտութիւններդ, բայց սրմնք... Ըան գիտեն արք իմ մասին...»:

Այն, ըան գիտելին Գետաշենի գլուղացիները Սաղաթելի ոգտակար գործունեութիւն և ուշագար գլուղացիների շահերի պաշտպանութիւն մասին. նըրանք համակրութիւնամբ ելին վերաբերվում դեպի իրենց պաշտպանը. ճիշտ և «ամբողջ գլուղն անմխիթար տխրութիւն մեջ եր», չերը «գորավորներին» մատնութիւն շնորհիվ նրա գլուղից արտաքսման լուրը տարածվեց, բայց նույն գլուղացիք մատը մատին չըկացրին, չըողոքեցին, չաշխատեցին թերևս դիմումներով հնարավոր դարձնել նրա վերադարձն իր ուսուցչական պաշտոնը շարունակելու: Նման թեթեւ փորձանգամ մենք չենք տեսնում, վորը բացատրվում և միայն նրա չետամնացութիւնամբ, քաղաքական անդիտակցութիւնամբ: Իսկ մեր գլուղացիութիւն կրավորականութիւնը, անտարբերութիւնը, իր ծխի նշութական հեղ, անհատական շահի նկատառումը, հլու հնազանդութիւնը «իշխանավորներին», «մեծավորներին» և այլն կարող ելին միայն զարգանալ աչն չետամնաց սոցիալտնտեսական պայմաններում, վորոնց մեջ նա գտնվել և դարավոր ժամանակներից ՚ի վեր:

Ճշմարիտ է, Թարաքլաման, Չորանքլարան շատ ավելի լետաֆնաց են չեղել մեր գլուղացիներէց, բայց շատ բանով են արդոք վերջիններս տարբերվել առաջիններէց, վորպեսզի Սաղաթելը վստահանար նրանց ակտիվ միջամտութիան և աջակցութիան վրա... նամանավանդ չերբ խոսք է լինում 80-ական թվականների մեր իրականութիան մասին: Սաղաթելի գործունեությունը, վորպես անհատի գործունեություն, իր դրական արդունքով անշուշտ պետք է արտահայտվեր միայն նեղ, սահմանափակ շրջանակում: Վոչ պրոպագանդը, վոչ դպրոցը չէին ոգնի մասսայական շարժում առաջ բերելու գործին, մինչև վոր տնտեսական նոր պայմանների զարգացման հետևանքով հասարակական ներքին կյանքում շահերի ներհակութիան չերևուցիներ չեն հայտնաբերվել, մինչև վոր հասարակական անտագոնիստ, իրար հետ ընդհարվող, պայքարող, ավելի կամ պակաս գիտակից խմբեր չեն առաջ չեկել: Յեթե մի հասարակութիան մեջ դեռ ևս գոյություն չունեն ներքին դասակարգային պայքարող ուժեր, ապա պետք է ասել, վոր այդպիսի հասարակությունն ընկղմված կմնա անշարժութիան, ճահճային դրություն, լետարգիական խորը քնի մեջ:

Հետևում է արդոք այստեղից, վոր «փոքրիկ աստղի», իբրև անհատի գործունեություն հիշյալ պայմաններում, պետք է հերքել, չճանաչել իբրև ոգտակար գործունեություն: Վոչ, չի հետևում. նրա գործունեությունն այնուամենայնիվ թողնում է ինչ վոր մի բան, մի պայծառ հետք մարզկանց կյանքի և հիշողութիան մեջ... Անհատների գործունեությունը մասնավորապես գլուղական հասարակությունների մեջ միայն այն ժամանակ արդունավոր կարող է լինել, չերբ գլուղն սկսում է քաղաքային կյանքի

զարգացման քալերին հետամուտ լինել, լերբ քաղաքալին կյանքի մեջ տեղի ունեցող փոփոխութիւնները և շարժումն անդրադառնում են գլուղական կենցաղի վրա: Այդ լերուսթն 80-ական թվականներին դրեթե բացակայում էր մեր իրական կյանքում: Այդ շրջանում լեթե լերնալին սպորադիկ կերպով «փոքրիկ աստղեր» գլուղական հասարակութիւնների մեջ, նըրանց գործունելութիւնը և պայքարը չեր կարող ըստպասած հետևանքներն ունենալ. անհաղթելի խոչընդոտների և դժվարութիւնների հանդիպելով նրանց վիճակված կլիներ անխուսափելիորեն պարտութիւն, ինչպիսի պարտութիւն վիճակվեց և Սանդալի վեպի հերոս Սաղաթելին:

Բայց այն ի՞նչ սպառնալիք է, վոր Սաղաթելն ուղղում է իր անողոք ճառի վերջում ռաշպարների թշնամիներին և առանձնապես տանուտերի հասցեչին. «լեթե բան է մտքովդ անցնի ինձ մոտ հլուր ուղարկելու ձեր վարձված թուրքին, լավ իմացք, վոր վոչ այն թուրքը գլուխն դաերի վրա կպրծնի ձեռքիցս և վոչ էլ դուք»:

Ի՞նչ նշանակութիւն ունի այս սպառնալիքը: Նախ՝ այսպիսի մի սպառնալիք կարողալլ թշնամիների հասցելին այն ժամանակվա պայմաններում մի անհարմար, անտեղի, անտակտ մի վարմունք էր հասարակական գործչի կողմից, հենց թեկուզ դա լիներ նրանց վախեցնելու համար մի մանչովը: Ծշմարիտ է, այդ թշնամիները, վորպես հասարակութլան քրեկական տիպեր, ընդունակ ելին անխտիր ամեն ստոր միջոցների դիմելու, բայց այդ չի նշանակում, վոր հասարակական գործիչը պարտավոր էր իր հերթին վոչ թե հասարակական կովի պատշաճ միջոցների, այլ նուչն տեսակ ստոր միջոցների դիմելու. ուրիշ բան է,

յեթե այդ հայտարարութիւնը, թշնամու հարձակման վտանգը նկատի ունենալով՝ ինքնապաշտպանութեան համար զենքով պատասխանելու իմաստն ունենար։ Սակայն այդ մտքով չի կարելի հասկանալ այդ սպառնալիքը. նա ցուցց ե տալիս միայն Սաղաթեղի անգորութիւնը, իր անհատական ուշժերի վրա չափազանց մեծ հույսեր դնելու հակումը, հենց այդ անհատական ուժով քացարձակապես ամեն բան կարողանալու ուտոպիստական գիտակցութիւնը. վստահ լինել, հույսեր դնել իր անհատական, այն ել վոչ թե բարոյական, այլ ֆիզիքական ուշժերի վրա, հասարակական, քաղաքական գործիչը չի կարող։ Անհատական հողի վրա, «արչունով» վրեժ լուծելու դեպքերով լեցուն ե մեր չերկրի հասարակական կյանքի պատմութիւնը, մի չերեուլթ, վոր հատուկ ե մարդկութեան անկուտուրական, չեռամնաց ցեղերին և հասարակութիւններին։

Անձնական կովի մեթոդը, վրեժխնդրութեան անհատական մի քայլ կամ գործողութուն ֆիզիքական ֆրաս հասցնելու իր հակառակորդին, իր թշնամուն (վիրավորելու, սպանելու գիտավորութեամբ և այլն), դա կովի մի չեղանակ ե, վորը հասարակական բաղխումների պատմութեան մեջ նորմալ չերեուլթ համարել կարելի չե և վորը կապ չունի հասարակական-դասակարգային կովի սկզբունքի հետ։ Դա կովի անարխիստական մի ձև ե, վորը միշտ խտտելի չե համարվել մարքսիստական աշխարհայացքի տեսակետից։ Վեպի հեղինակ Սանդալը, ինչպես մի այլ տեղ չես հիշել եմ*), հայտնի չեր իր ընկերների շրջանում, վորպես անարխիստական հակումներով մի անձնավորութուն։

*) Տես մեր «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում» գրքույկը։

Անընական և զարմանալի չե այդ պատճառով, չեթե նա վեպի հերոս Սաղաթելին իր ճառի վերջում արտահայտած սպառնալիքով ներկայացնում է նման անհատակ ման կովի անարխիստական քայլ անելու պատրաստ և ընդունակ մի տիպ:

Ասացինք, վոր Սաղաթելի վերջին չելուզից հետո գլուզի «գորավորների, վարկ ունեցողների» համար ալևա հանդուրժելի չեր կարող լինել նա, նրա պաշտոնավարութունը գլուղում: Հետևապես նրանք ամեն ստոր միջոցների, մինչև անգամ մատնության պետք և դիմելին նրան հեռացնելու համար գլուզից: Այդ «վարկ ունեցողներն» անկասկած տանուտերի և տիրացվի գլխավորությամբ, վորոնց թիվը հասնում էր մինչև 20—30-ի, ուղարկում են վարժապետի վրա գանգատ, մատնություն հոգևոր իշխանության. իսկ մյուս կողմից տիրացու Գովիթը և տանուտերն ընթերցողին արդեն հայտնի պատճառներով վճռել ելին, վոր Հանեսի, նրա վիճակակից գլուղացի Հաթամի և ալ ուշապարնների ընտանիքներին զրկել աշխատավոր ձեռքերից: Գլուղացիներից շատերը չգիտեցին թոմասի խելազարությունը, ուրեմն և չեցին կարող վկայել նրա հիվանդ լինելը. «արդարամիտ» Գրիգորն էլ, վորին հայտնի չեր նրա հիվանդությունը, չերբ հարկավոր եր գլուղական հասարակության առաջ բացարձակապես ճշմարտությունը հայտնել, լոկց. «ազնիվ մարդն ալս անգամ ել սուս արեց. ազնվությունը շատ խորը գաղեց, չգիտեմ, ել վճր որվա համար» (եջ 151):

Թեև նա վերջը զղջաց և ամեն կերպ աշխատեց, վոր վարժապետի միջոցով հայտնվի՝ քաղաքում թոմասի հիվանդությունը զինվորական իշխանության: Այդ եր միակ ճանապարհը, վորով թերևս կարելի կըլիներ ազատել զինվորակոչից Հանեսի ընտանիքի

միակ աշխատավոր անդրանիկ վորդի Սարգսին: Վերջապես հասավ մեր գյուղացու համար «սալլաթ» հավաքելու ամենադժբախտ որը: Զինվոր կանչվածներին հավաքում են, տանում են քաղաք: Նրանց ուղեկցում էին կանանց և մանուկների սուգ ու շիվանը, գյուղի ընդհանուր տխրութունն ու վիշտը:

Սաղաթելը հեծնում և Հանեսի Բաշո ձին, լետեր՝ թարքին նստեցնում թոմասին և տանում քաղաք հիվանդին ներկայացնելու, ուր հարկն է: Բժիշկների վկայութամբ թոմասը, վորպես հիվանդ՝ չեր կարող վիճակահանության չենթարկվել: Սարգիսն էլ, վորպես ընտանիքի միակ աշխատավոր՝ ազատվում է զինվորակոչից: Այդպիսով ռաշպարների պաշտպան Սաղաթելը մի անգամ ևս ազատեց Հանեսին և նրա ընտանիքին դժբախտութունից: Նա ուզեց թոմասի և Սարգսի հետ միասին շտապ վերադառնալ գյուղը և այդ ուրախալի տեղեկութունը հաղորդել Հանեսին: Սակայն Հանեսին չեր վիճակված տեսնելու չերբեիցե իր ընտանիքի բախտավորութունը: Հալածված, հարըստահարված, ամեն տեսակ զրկանքների չենթարկված «դուքանչիներին», վաշխառուների, գյուղի մեծ ու փոքր «զորավորների» ձեռքից, կատարչալ թշվառության, աղքատության ուրվականն արդեն կանգնել էր նրա տան դռան շեմքին: Թոմասի և Սարգսի վիճակահանության կանչելու դեպքը, վորի առիթով հաստատապես համոզված՝ թե իր միակ աշխատավոր վորդի Սարգսին անպատճառ զինվոր կտանեն, նրան հոգեկան դրութունից տեղահան արեց. նա տանից պարան և վերցնում, սար ու քոլ է ընկնում և չերկարատև մտատանջութունից հետո, վորպես խելագար՝ իրեն կախում է անտառում ծառի ճյուղից... Նրան մի խումբ գյուղացիներ զոհի ամենագլխավոր դահիճնե-

րից մեկի—տիրացու Դովիթի հետ միասին թաղում են առանց քահանայի. Գրիգորը, «արդարամիտ» Գրիգորը տարածված լեկեղեցու առաջ՝ իր արցունքներով թրջած քարերի վրա պլոկում էր իր լեբեսի կաշին...»:

Իսկ ի՞նչ պատահեց Սաղաթելի հետ: Նա Թոմասի և Սարգսի գործով քաղաքում լեղած ժամանակ՝ կանչվում է առաջնորդարան:

Նրան հոգևոր պետը հայտնում է հետևյալը.

«Ձեր մասին, սիրելի վարժապետ, Գ-ն գյուղից ստացվել է առաջնորդարանում մի ծանրակշիռ գանգատ. ստորագրած են գյուղի մեծավորները և վարկ ունեցողները՝ թվով 20—30 հոգի: Յեվ ձեզ մեղադրում են շատ սարսափելի հանցանքների մեջ...»:

Սաղաթելը վրդովված բողոքում է զրպարտիչների և մատնիչների դեմ:

«Յես, իհարկե, վճռի, շարունակում է առաջնորդը, հավատ չեմ ընծայում, չես նրանց շար հոգին նկատում եմ հենց նրանց զրվածքից: Բայց դպրոցի ապագա դրուժյան հոգածութունն ինձ ստիպում է, վճռի, զգուշ և քաղաքագետ լինել: Նրանք ձեզ մեղադրում են Աստծու դեմ, տերության դեմ անվալել խոսակցության մեջ... (ընդգծումը մերն է: Գ. Դ.)... Նրանք սպառնում են... չեթե վոր նրանց գանդատին ականջ դնելու չլինեմ՝ այն ժամանակ նրանք ուղարկելու չեն նույն տեսակ մյուս որինակը նահանգապետին... Այդպես խոսուումնարանը փակվեց. և մեծ կեղտ, կասկածանք զըրվեց բոլոր հայ ուսուցիչների վրա» և այլն:

Առաջնորդը խոստանում է միջնորդել, վոր թեմական տեսուչն ավելի մեծ ոռճիկով և հարմարութուններով Սաղաթելին ուրիշ տեղ նշանակե ուսուցչական պաշտոնով:

«Ռոճիկը, հարմարութիւնները թողեք, ասում է Սաղաթելը. չես պահանջում եմ քննել գործը, զրպարտութիւնը չերևան հանել... ամբողջ գլուղը ձեզ վկա, իսկ չեթե նրանք ել կարողանան մի տասը վկա ներկայացնել մեղադրանքը չերդուժով հաստատելու համար՝ չես այն ժամանակ պատրաստ եմ ստորագրութիւմը հրաժարվել վոչ միայն Գ-ն գլուղից, այլ և ուսուցչական պաշտոնից... Ընդմիջտ»:

«Շատ լավ եք ասում, վճրդի: Իհարկե, քննել լավ բան է... Միշտ քննել ենք զանազան գծաութիւններ, բայց այդ տեսակը դեռ չե պատահել... Պիտի դգույշ լինել և քաղաքագետ...»:

Սաղաթելի վոչ բողոքը, վոչ արդարացի նկատողութիւնները չեն ոգնում: Սարսափահար չեղած առաջնորդը շարունակ կրկնում է միևնույնը. «Ճիշտ ես ասում, բայց... Խնչ արած, պիտի դգույշ և քաղաքագետ լինել, քաղաքագետ, բա, զավակս, քաղաքագետ»:

Ռաշպարների դահիճներն իրենց նպատակին հասան. Սաղաթելն արձակվեց իր պաշտոնից, արտաքսվեց Գ-ն գլուղից. այդ լուրն «ամբողջ գլուղը տխրութիւն մեջ գցեց»: Մի ծերունի հառաչելով բացականչեց.

«Մի աստղ, մի աստղ ունեյինք՝ այն ել հանդավ»:

«Բա ասում են, թե մարդ չի կարող աստղ հանգցնել», զիվային բրքիջով պատասխանում է տիրացու Դովիթը:

Այդպիսի վախճան ունեցած ուշապար Հանեսի վողբերգութիւնը, վոր բոլոր ուշապարների վողբերգութիւնն է:

Այդպես ե վերջանում դեմոկրատիայի շահերի ծառայութեան ամբողջապես նվիրված Սաղաթելի գործունեութիւնը:

Ի՞նչ դաս ե տալիս ընթերցողին 80-ական թվականներին գրած Սանդալի այս վեպը. ի՞նչ չեզրակացութեան կարելի չե հանգել, կարդալով այս ուսանելի վեպը: Այդ մասին արդեն մի քանի զիտողութիւններ արել ենք նախորդ եջերում: Նախ պետք ե նկատել դարձեալ, վոր անցյալ դարի 70, 80-ական թվականներին ե թե ավելի ուշ, մեր ուշագարութիւնը, մեր աղքատ, անկուլտուրական կիսապրոլետարական գյուղացիութիւնը վարչական ե սոցիալական գիշատիչների շահագործման ամենավատթար ձևերի չենթարկվելով սոցիալ-անտեսական այնպիսի անմխիթար դրութեան մեջ եր գտնվում, վոր միանգամայն հիշեցնում ե ծայրահեղ աղքատութիւնն իր վատթարագույն չերեւութութեանը: Նա բոլորովին անճարակ, անողնական դրութեան մեջ եր. դարավոր ժամանակներից ի վեր դատապարտված անտեսապես ե սոցիալապես ստրկական վիճակին, բուտինային, տգիտութեան՝ նրա միջից չեն դուրս գալիս այնպիսի տարրեր, վորոնք կուրբունվելին անտեսական ե քաղաքական ամեն տեսակ գիշատիչներին հետ:

Ամենաշատը, վոր կարելի չեր նկատել նրա մեջ ե այդ մասին վկայութիւններ ե բերում Սանդալի վեպը, դա նրա բնազդային (ինստինկտիվ) ատելութիւնն եր, գժգոհութիւնն իր շահագործողների ե հարստահարիչների դեմ, վորն ակտիվ արտահայտութիւնների չփոխվեց մասսայական գործողութիւնների ձևով: Յերկրորդ՝ «փոքրիկ աստղի» գործունեութիւնը, վորպես նարողնիկ չեզակի անհատի գործունեութիւն՝ չեր կարող 80-ական թվականների համատարած չե-

տամնացութեան մթնոլորտի մեջ իր սպասելիք արդյունքներն ունենալ: Մյուս կողմից պետք է շեշտել, վոր նարոզնիկական գործունեությունն ազատ չլինելով ուտոպիստական էլեմենտներից, չեթե նու)նիսկ չեզակի «փոքրիկ աստղի» փոխարեն մասսայական «փոքրիկ աստղերի» գործունեություն չերևան գար, այդ պարագայում դարձյալ անկարող կլիներ հասարակական ներքին պայքարող ուժ ստեղծել մեր չերկրում:

Մեր չերկրի տնտեսական զարգացումն ախպիսի ընթացք ընդունեց, վոր նարոզնիկությունը, վորպես վոչ սեալ, ուտոպիստական հասարակական գործունեության մի սիստեմ, հաջողութեան շանսեր չեր կարող ունենալ և չունեցաւ:

Վերջին 3—4 տասնյակ տարիների սոցիալ-քաղաքական շարժումների պատմությունը մեր չերկրում ամբողջապես այդ բանի հաստատումն է:

* * *

Սանդալի վեպի մեջ բոլորովին առանձիւ տեղ է բռնում և նրա Փարուլայի հետ կապ չունի վեպի աչն մասը, վորն ուսուցիչ Սաղաթելի հիշատակարանն է կազմում և վորը պարունակում է իր մեջ Սաղաթելի իդեոլոգիան, վորը նույնն է թե հեղինակի իդեոլոգիան: Այդ գլուխը կազմում է վեպի գրեթե $\frac{1}{4}$ մասը:

Տեսնենք, թե վորն է այդ որագրությունների կլինտեսենցիան:

Սաղաթելը կյանքի մեջ մտնելով, բուռն ցանկություն և ձգտումներ ունի ժողովրդին, մանավանդ գյուղական հասարակության ծառայելու. իր գործունեության ասպարեզ ընտրում է գյուղական դպրոցը: Նրան չերկար ժամանակ թեմական տեսուչը, չնախելով

իր խոստումներին, խաղացնում և և պաշտոն չի տալիս: Յերևում և, վոր Սաղաթելի թշնամիները դավեր են սարքում նրա դեմ, համոզելով թեմ. տեսչին նրա վնասակար անձնավորութունն լինելու մեջ. այդ պատճառով վերատեսուչը չերկար ժամանակ տատանման մեջ և, պաշտոն չի տալիս Սաղաթելին: «Մի պարոն, գրում և Սաղաթելին իր հիշատակարանում, վոր իմ չերեսը չի ել տեսել, բանսարկվի կոծող բնագղումից զրդված՝ Վ.-ին (թեմական տեսչին: Գ. Դ.) վախեցնում և ինձ «անաստված» անվանելով:» Սաղաթելը վերջապես նշանակվում և Գ. գյուղում ուսուցչական պաշտոնով:

«Ահա վերջապես հասա նպատակիս—գյուղումն եմ, կարդում ենք աչնտեղ: Մանուկ ժամանակս կարծում ելի, վոր Աստծուն շատ սիրելի չեմ, վորովհետև ամեն ցանկութունս վաղ թե ուշ անշուշտ իրագործվում եր: Շատ ժամանակից ի վեր չերազում ելի գյուղն ընկնել, ահա այս ել հաջողվեց. վճրքան ուրախ եմ: Մանոթնեքս Վ.-ին իսկույն հավատացրին, թե «ի՛նչ անաստված, խելքդ հացի հետ խո չե՞ս կերել. հոգևոր դպրանոցի ուսումնավարտ և «անաստված»... «Շատ սիրուն գյուղ և Գ.-ն գյուղը, ամեն բան ինձ այստեղ հրճվանք և պատճառում... Այնքան սիրահարվեցի Գ.-ն գյուղի վրա, վոր մեծ դժբախտութուն կլիներ ինձ համար, չեթե վորևե պատճառով ստիպված լինելի հեռանալ այստեղից»... «Յեթե կարողանամ դրանց (գյուղացիների: Գ. Դ.) ակնկալութունը մաղաչափ անգամ արդարացնել հասարակության ոգտակար գործունեությամբ, ո՛հ, վորքան չերջանիկ կլինեմ... «Չե, պետք և գյուղացուց սովորել և սովորածը մշակել, հարստացնել, թե չե իմ այբուբենովս ի՛նչ եմ անելու: Ի՛նչքան գործ կարելի չե անել, Տեր Աստված. սիրտս վառվում

ե, նորանոր զգացմունքներ կուտակվում և ալեկոծվում են. մանգալս՝ թռչել ե, խոսակցութիւնս՝ վոգեշունչ բանաստեղծութիւն, վախում եմ խելքս կորցնել»...

«Առաջիմ ժամանակիս մեծ մասը կանցկացնեմ գլուղացու մոտ՝ դաշտում, կալում, անտառում և վերջապես՝ այն ամեն տեղերում, ուր կկանչի նրան իր գործը: Կնայեմ, կլսեմ, կհարցնեմ և վճռքան պաշար մտածելու և սովորելու... Իսկ մնացած ժամանակս գործ կդնեմ գլուղատնտեսական գրադարան կազմելու և պահելու միջոցներ ձեռք բերելու վրա: Հայոց գրականութիւնն այդ բանում չի կարող ինձ ոգնել, պետք է թարգմանել առաջիմ հողի պարարտացման մասին, անասնապահութեան մասին: Դեղատունն ավելի շուտ պիտի հաջողեցնել, քան թե գրատունը: Ողն այստեղ, ինչպես չերևում է, շատ ել առողջարար չե. տենդոդներն աչքի չեն ընկնում»... «Գրիգոր և Մարգար ուսանողների ոգնութեամբ բժշկութիւնից իմ ուսումնասիրածն այստեղ ապարդշուն չի լինի: Տնային բժշկարան և տնային դեղատունը լիովին ուսումնասիրած լինելով, կարծեմ, թեթև հիվանդութիւնները դեմ կարող եմ համարձակ մաքառել, իսկ ծաղկի պատվաստումը՝ մեծ հաջողութեամբ»... «Գլխիցս չեն հեռանում գրադարանիս և դեղատան հարցերը. պիտի անպատճառ իրագործել: Բայց միջոցներ»...

Աշնան, ձմռան ժամանակը և գարնան սկզբներում մեր գլուղացիք գնում են մոտակա մալականի գլուղը բաղանիքի մեջ լողանալու: Իսկ չեթե չե՞ս շինեմ բաղանիք հենց իրենց գլուղի մեջ: Իհարկե, մոտիկը հեռվից կգերադասեն, մանավանդ չերբ իմանան նպատակը, վոր դրա արդշունքն իրենց գրադարանի վրա չե ծախսվելու: Փայտը շատ. մի սենյակ, մի մեծ

կաթսա և մեկ ել մշակ, վոր շարաթվա մեջ հայտնի որե
րը ջուրը տաքացնի և լողացողներինց վարձն ստանա»:

«Ծիծաղելի չե մի քիչ. որհնվածներն անասուն-
ների առողջապահութիան ավելի չեն հոգում, քան թե
իրենցը: Յեա ել այդ տեղից կսկսեմ իմ ձմեռվա դա-
սախոսութիւունները՝ թե խրճիթներում և թե աշակերտ-
ներիս» (եջ 93, 94, 95, 96):

Այս տողերը պարզապես ցույց են տալիս ուսու-
ցիչ Սաղաթելի նարողնիկական տրամադրութիւնը և
հակումները:

Յեթե նկատի ունենանք և այն հանգամանքը,
վոր նա վճռել է գլուղում մնալ և գլուղում գործել
մինչև իր մահը, ինչպես նա այդ մասին հայտնում է
իր ընկեր Խորենին, ապա պետք է ասել, հաստատա-
պես, վոր հանձինս Սաղաթելի մենք ունենք մի հազ-
վագլուտ ուսուցչի տիպ, վոր տարված է նարողնիկա-
կան գործունեութիւամբ և դադափարականութիւամբ:

Ինչպես նարողնիկ Սաղաթելի որինակն է
ցույց տալիս, գլուղական ուսուցիչը, հեղինակի կարծի-
քով, բացի մանկավարժութիւնից ամեն բանից ել
պետք է գիտակ լինի—և բժշկութիւնից, և՛ առողջա-
պահութիւնից, և՛ գլուղատնտեսութիւնից, և՛ իրավա-
բանութիւնից, և՛ ճարտարապետութիւնից և այլն: Սա
իհարկե ուսուցիչ չե: Գլուղական կյանքի և ազգաբնա-
կութիւն համար անհրաժեշտ գիտութիւններ չենց
թեկուղ տարրական ուսումնասիրութիւնն ու գործա-
դրութիւնն ուսուցչի կամ թե մի այլ գործող անհատի
ուժից վեր բան ե: Դա պետք է համարել վորոշ հա-
սարակական, պետական հիմնարկութիւններ չորժ,
հիմնարկութիւններ, վորոնք միայն այն ժամանակ
կարող են հիմնովել գլուղական համայնքներում, չերբ

նրանց սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները վորոշ փոփոխությունների չեն չենթարկվում, չերբ այդ փոփոխությունների հետևանքով նրանք դառնում են պահանջ գյուղական կյանքի համար: Իհարկե գյուղի ուսուցիչը կամ մի այլ գործիչ, մանավանդ 80-ական թվականների մեր ծայրահեղ չետամնացության, անկուլտուրականության շրջանում, իր բազմակողմանի զարգացումով, անկասկած, կարող եր վորոշ չափով ոգտակար հանդիսանալ գյուղացիության. բայց չէրբ եք լսել և տեսել, վոր գյուղական ուսուցիչը վոն թե միայն մեր չետամնաց, այլ նույնիսկ չեվրոպական առաջավոր չերկրներում այնպիսի աներևակայելի դեր կատարեր գյուղում, ինչպիսի դեր իր վեպում հատկացնում ե Սանդալն ուսուցիչ Սաղաթելին:

Ճշմարիտ ե, հեղինակն ուսուցիչ Սաղաթելի բերանով իր ընկեր Խորենի հետ վիճելու ժամանակ ասում ե, վոր քանի դեռ ժամանակը չի չեկել գյուղում տեսնելու ուսում առածներին, մասնագետներին, ամենևին հիմք չկա «արգելելու գյուղական վարժապետին, վոր նա գոնե ոգտակար լինի այն մարդոց, վորոնց մեջ ապրում ե և այն չափով, վորքան կարող ե և վորքան ձեռք ե բերել ինքնաշխատությամբ» (եջ 90), այնուամենայնիվ Սաղաթելի գյուղական գործունեության ծավալը և տենդենցները ցույց են տալիս, վոր նարողնիկ հեղինակի նպատակն ե չեղել տեսնել գյուղում հանրագիտորեն պատրաստված ուսուցիչներ: Ուսուցիչ Սաղաթելի ձեռն ամեն բանի ել հասնում ե նա, իհարկե, զբաղված ե դպրոցական գործով, մանկավարժությամբ. բացի դրանից՝ նա հիմնում ե զբաղարան մանուկների և հասակավոր գյուղացիների համար, հիմնում ե նաև դեղատուն. նա ունի վիրակապեր, «հավանգ դաստա», չուղեր, վորի և այլ պատրաստի

դեղեր, կամ ինքն եմի քանիսը պատրաստում և ոգնու-
թյան գալիս գլուղի հիվանդներին. նա դասախոսում և
և կարդում և դասախոսութիւններ անասնապահութեան
և առողջապահութեան մասին. նա պարտիզպանութիւն
ել և անում և իր փոքրիկ պարտեզում «կարտոփիլ» և
ցանում և կարտոփիլ հավաքում. նա և շինարար և—
բաղնիք և կառուցանում գլուղի մեջ. գլուղացիները
նրան հատկացրել են «պարտեզ» և «վարելահող» և նա
պարապում և և՛ պարտիզպանութեամբ, և՛ հողագոր-
ծութեամբ. գլուղացիների համար խնդիրքներ և գրում
և իրավարանական ոգնութիւն հասցնում նրանց և
այլն, և այլն: Մի այսպիսի բազմակողմանի գործունե-
յութեան համար, հիրավի, չափազանց զարգացած,
պատրաստված մարդ պետք և լիներ ուսուցիչ Սաղա-
թելը և չեթե չասենք գերմարդկային, ապա մեծ, ան-
սպասելի ուշժ և չեռանդ պետք և ունենար նա: Այս-
պիսի «արսուլուտ» հատկանիշներով ոժտված ուսու-
ցիչներ կամ այլ գործիչներ, ինչպես ասացի, չկան և
չեն չեղել կյանքի մեջ: Սակայն վորքան ուտոպիստա-
կան եր այդպիսի անհատական լայն գործունեյութեան
ծրագիր Քկիրառելը գլուղում, նուչնքան ոգտակար
պետք եր համարել մի չետամնաց, խավար, իրեն բախ-
տին ու ճակատագրին թողնված չերկրում այդ ծրագրի
թեկուղ հարչուրերորդը գործնականապես արդյունաբեր
դարձնելը: Այս տեսակետից գլուղական մի անձնվեր,
պատրաստված գործիչ-մանկավարժ կամ մի այլ մաս-
նագետ կարող եր հասարակական ոգտակար դեր կա-
տարել, առավելապես անհուլտուրական չերկրներում:

Պակաս հետաքրքրութիւն չեն առաջ բերում
ընթերցողի մեջ ուսուցիչ Սաղաթելի և իր ընկեր Պո-
րենի մեջ տեղի ունեցած զանազան հասարակական և

դպրոցական հարցերի վերաբերյալ այն վիճարանութ-
յունները, վոր մենք գտնում ենք վեպի այս մասում:

Նախ մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչ ուղ-
ղության տեր մարդիկ են այդ չերկու ընկերները—
Սաղաթելն ու Խորենը: Սաղաթելը քաղաքացի չե, թիֆլիսեցի. վորպես նարողնիկ, քաղաքից անցել ե գյուղը՝ գյուղական ժողովրդի շահերի ծառայության նվիրվելու մինչև իր մահը. կարծես թե ուս նարող-
նիկ, գիտնական գյուղատնտես, հայտնի են գելգարդտի ազդեցության տակ գտնվող մի մարդ ե Սաղաթելը, նրա հետևողը, աշակերտը: 4 տարի չեարդեն նա գոր-
ծում ե գյուղական հասարակության մեջ: Իր միջնա-
կարգ կրթությունն ստացել եր թիֆլիսի հոգևոր դպրոցում: Աշակերտության շրջանում նա իր դպրոցա-
կան շատ ընկերների պես չտարվեց կրոնական, մետաֆի-
զիքական գառանցանքներով, այլ ուսական ռադիկալ, առաջադեմ գրականության ազդեցության տակ եր գտնվում:

Նրա ուսուցիչները կարող են համարվել այնպի-
սի ականավոր հեղինակներ, ինչպես ելին՝ Շչեգրին,
Ռևսկենսկի, Միխայլովսկի և այլն:*)

Հասկանալի չէ, վոր ուսական նարողնիկությու-
նը նրա վրա մեծ ազդեցություն եր գործել. անկախ
այն բանից, վոր նարողնիկության մեջ ուտոպիստա-
կան ելեմենտները բավականին մեծ տեղ են բռնում,
Սաղաթելը, այնուամենայնիվ, վորպես նարողնիկ, գե-
րազանցապես ռեալիստ ե, ներշնչված բնագիտության,
իրական գիտությունների ռեալիզմով: Կրոնա-բարո-

*) Վեպի հեղինակ Սանդալը ծանոթ եր վոչ միայն հիշյալ
հեղինակների հետ, այլ ինչպես ուրիշ տեղ արդեն մի անգամ
գրել եմ, նաև վորոշ չափով Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դորբո-
լյուբովի, Պրասրևի և այլոց գործերի հետ:

չական, մետաֆիզիքական զառանցանքներով տարված դատարկագլուխ դպրոցական ընկերները հայհուցում էլին նրան՝ «տեղահան չեղած» անվանելով նրան: Նա, վորպես ռեալիստ, իրական կյանքի մարդ էր սուր, խիստ սևորակ աչքերով հետը խոսողին, կարծես, ըստիպում էր կպչել չեղկրին, աշխատանքին և շճմեցնող գործունեության» (եջ 83):

Իսկ նրա ընկեր Սորենը, վոր չեկել էր քաղաքից Սաղաթելին հյուր, վերջինիս կատարյալ հակապատկերն էր: Նա գլուղացի չէր, ապահով ընտանիքի գավակ, վոր ուսումն ավարտելով Թիֆլիսում՝ չէր վերագարձել իր ծննդավայր գլուղը, այլ միշտ ապրում էր և պաշտոնավարում քաղաքում: Նրա բնույթագիրը տալիս է մեզ Սաղաթելն իր հիշատակարանում: Դպրոցի սխոլաստիկական, կղերական միջոցորտի և բացառապես մետաֆիզիքական-կղերական ուղղութիւնը ավանդվող «գիտութիւններ» («մանկավարժութիւն, հոգեբանութիւն, բարոյագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն» և այլն) ազդեցութիւն տակ՝ Սորենը գրելու լը լըր էր դատարկ, վերացական գաղափարներով, «մի գրողի արժեք չունեցող սկզբունքներով», ընդգրկել էր գերազանցապես մետաֆիզիքական, կրոնա-բարոյական ուղղութիւն:

«Յես միշտ կարծում էլի, գրում է Սաղաթելն իր հիշատակարանում, թե Սորենիկս կցնդվի: Մի որ կարգում էր «Պատրաստութիւն մահու» գիրքը՝ հազար չերեսից բաղկացած, դրա ավարտելուց հետո, մի քանի որ չանցած, «Критика чистого разума» — կանտի հեղինակութիւնը: Շատ էր սիրում մութ-մութ և խորհրդավոր գրքեր, թեև բան չէր հասկանում, մանավանդ ուսերեն»...

Հետո՝ «լավեցին նրա բերանից Հերբարտի, Յիւլերի և ապա Հեգելի, Լեյբնիցի, Կանտի և այլոց անունները և մեծ մասամբ միայն անունները» (եջ 97, 98)...

«Սորենիկն ալնքան և շեղվել ուղիղ ճանապարհից, իր ծննդավայր գլուղից, վոր մնում և միայն՝ վերցնես—տանես և գերմանացի մետաֆիզիկի՝ Կարլ-Նետում նստացնես՝ շարունակելու իր զառանցանքները: Այդպիսի մարդիկ վոչ մի ժողովրդի, մանավանդ ներկա դրութչան հաչ ժողովրդին մազաչափ անգամ ոգտակար չեն կարող լինել: Գլուքին այստեղ տնքում և հողի պարարտումն, անասնաբուժութչուն կամ առողջապահութչուն և այլ այսպիսի բաներ չգիտենալուց, իսկ Սորենի նմանները չերազում են նրա մանուկներին դեպի բարոյագիտական և մտավորական զագաթնակետերը քաշ տալ» (եջ 99):

Իդեոլոգիական այդ տարբերութչամբ ևլ բնորոշվում և այդ չերկու դպրոցական ընկերների տարբեր վերաբերմունքը դեպի ինտելիգենցիան, դեպի գլուղական մարդը, դեպի դպրոցը, կրթութչունը և այլ հասարակական հարցեր:

Ինտելիգենցիայի հարցում Սաղաթելը, վորպես նարոդնիկ, կանգնած և այն տեսակետի վրա, վոր ինտելիգենտը քաղաքում ստացած իր ուսումով և գիտութչամբ պետք և ոգտակար հանդիսանար գլուղական հասարակութչանը, գլուղում ապրել գլուղացու հետ, գլուղում գործել նրա համար. առավելապես նա նկատի ունի գլուղացի ծագում ունեցող, գլուղացիութչան սերունդ ինտելիգենցիան: Իսկ Սորենի պես գլուղացու զավակներն ուսումն աւարտելով քաղաքներում և գլուխները լցնելով դատարկաբանութչուններով,

լայադ չեկին անուձ իրենց ծննդավայր գյուղերը վերա-
դառնալ, ոգտակար գիտելիքներով զինված՝ գյուղում
ոգտակար լինելու, իրենց համագյուղացիների շահերի
ծառայութեան նվիրվելու:

Կրթական - դպրոցական հարցում Սաղա-
թելի մոտեցումն ընդհանուր ատմամբ ոեալիստական
է, առողջամիտ է, կարելի չէ ասել, ժամանակակից
դպրոցի ջերմ կողմնակից է հանդիսանում: Նա գտնում
է, վոր «հինը (Տեր-Թողիկյան դպրոցը: Գ. Ղ.) և նորը
(հեղինակի ժամանակակից հայ չեկեղեցական-ազգային
դպրոցը: Գ. Ղ.) համարչա մասամբ նույնն են
արտագրում»:

Առանձնապես հետաքրքիր է նրա կարծիքն այն
մասին, վոր գյուղական դպրոցը հատկապես պետք է
ծառայի գյուղական կարիքներին: Նա ջատագովում է
նորագույն դպրոցական սիստեմը, տալիս է գյուղա-
կան դպրոցին բոլորովին նոր ուղղութիւն, մշակում
է մի ամբողջ ծրագիր: Այդ ծրագրի համաձայն՝ լեզվի,
գրագիտութեան, թվարանութեան և այլն առաջին
դասընթացից հետո ավանդում են ընագիտութիւն,
Ֆիզիկա, առողջապահութիւն, այնուհետև հաղորդում
են առողջապահական, անասնաբուժական գիտելիք-
ներ, բնութեան չերևույթների, նախապաշարումների
մասին զրույցներ, իսկ բարոյականի վերաբերչալ
(ընդգծումը հեղինակինն է: Գ. Ղ.) կենսագրական և
պատմական ուղղութեամբ կտորներ և այլն:

Ժողովրդի զարգացման հարցերի վերա-
բերչալ չերկու հակառակորդները տարբեր մոտեցում
են ցուցադրում: Վորքան կարելի չէ լինում նրանց
չերբեմն հակասական, անորոշ ֆրագներով ուղեկցող

ընդհանուր ընթացքից հասկանալ, Սաղաթելը կանգնած է առավելապես ռեալիստական տեսակետի վրա, իսկ Պորենն իդեալիստական-մետաֆիզիքական: Պորենի կարծիքով՝ «մի ազգի զարգացման ամբողջութունը պիտի կաշանա մտավոր, բարոյական և ֆիզիքական կողմերի զարգացման մեջ»: զարոցական բարոյագիտական կրթութիւն, Ավետարանի բարոյական ճշմարտութիւնների ուսուցման ճանապարհով, մի խոսքով՝ կրոնա-բարոյական ուղղութիւնը ժողովրդի զարգացում: Նա բավական է համարում «գրագիտութիւն, մտավորական և բարոյական գաղափարներ տարածել», ուրիշ բաների հետ գործ չունի ուսուցիչը:

Նրա կարծիքով՝ արհեստների զարգացումը գրեթե վոչ մի ազդեցութիւն չեն գործում մարդկանց վրա, նրանց բարոյական, հոգեկան կշանքը մնում է նույնը, անփոփոխ:

Սաղաթելը, բացի այն մեծ նշանակութիւնը, վոր նա տալիս է բնագիտական, մատերիալիստական հիմունքների վրա հիմնված դպրոցին, արհեստների զարգացումը հասարակութիւն մեջ նա համարում է նրա բարոյական և մտավոր կրթութիւն խթան: Հեղինակը Սաղաթելի բերանով հակաճառում է Պորենին՝ ասելով. «Յեթե մի ժամանակ գյուղացին քարով, փայտով եր գետինը վարում աւթմյան գութանի փոխարեն, արդի գյուղացուն համեմատաբար միթե ավելի զարգացած չես համարի, հենց մտավորականի կողմից»... «Արհեստը մեկ չէ, չերկու չէ, այլ հարյուրավոր. չեթե միտքը հազարավոր կողմերով զարգանալու լինի, ուրեմն դա մտավոր զարգացում չե՞ միթե»... «Ծիշտ է, շարունակում է նա, առանց դեկավարների զարգացումը դանդաղ ընթացքով կերթա, բայց ճիշտ է և այն, վոր այդ դեկավարներն իրենց քարոզածը պիտի հիմ-

նած լինեն քարոզվող ժողովրդի անցյալ և ներկա կյանքի հիման վրա, ալլապես անժամանակ խորթ ու ոտար մտքեր, ցանկություններ խոթելով, ներմուծելով վոչ մի արդյունք չեն ստանա և նրանց արածը մաղով ջուր կրելուն կնմանի» (չերես 86, 87, 88):

Այն մեծ նշանակութունը, վոր հեղինակը տալիս է իրական գիտելիքներին, արհեստների զարգացման վերաբերյալ նրա հիշյալ թեև կցկտուր, վոչ այնքան պարզ ու վորոշ մատերիալիստական դատողությունները, ինչպես և նրա դասակարգային կռիւ տեսակետի վրա կանգնելու հակումը մեզ հիմք են տալիս ասելու, վոր չեթե նա կյանքի գծրախտ հանգամանքների պատճառով կանգ չառներ իր զարգացման ճանապարհին, առաջ գնար, ծանոթանար մարքսիզմի հետ, մենք նրանից կունենայինք ժամանակին մի մարքսիստական մտածող, իրեղուգ:

* * *

Սանդալի վեպերի գեղարվեստական արժեքի մասին մինչև այժմ վոչ մի խոսք չեղավ: Մեր նպատակն էր գլխավորապես սոցիոլոգիական տեսակետից մոտենալ և քննել նրա վեպերը: Սա, իհարկե, միակողմանի մոտեցում է. չերբ խոսք է լինում գեղարվեստական չերկի մասին, ամենևին նրա գեղարվեստական կողմը մոռացության տալ կարելի չէ:

Հակառակ մեր նախագծի, մեր քննական աշխատանքի ծավալն անչափ մեծացավ:

Այդ պատճառով մենք միայն կսահմանափակվենք մի քանի նմուշներով, անկախ մինչև այժմ բերած այն քաղվածքներից, վորոնք այս կամ այն չափով շոշափում են Սանդալի ստեղծագործության գեղարվեստական կողմը:

Վերցնենք պատահականորեն նախ «Վիշապ»-ից, ապա և «Փոքրիկ Աստղ»-ից:

Տաճկահայ աղքատացած գլուղացի Հարոն խոսում է իր հարեան համագլուղացի նույնպես աղքատացած Զկոյի հետ:

«Ինչո՞ւ չես այդպես տրտում, Զկո՞ չեղբայր, ի՞նչ է պատահել քեզ», հարցնում է Հարոն.

«Ե՛հ, ել մի հարցնիր, Հորո ջան, տունս քանդվեց», իր սրտի խորքերից դուրս թողեց նա կակձալի «ախ»-ը:

«Աստված քո տունը վոչ քանդի, Զկո՞ ջան, ինչո՞ւ չես այդպես ասում»:

«Ի՞նչպես չասեմ, Հորո, չերբ տունս տեղս, մալս ու գուժանս մի քանի կտոր փալամների տեղ գնաց, չերբ հիմն ՚ի վեր ավերեց տունս, զրկեց հացից և ինձ բոլորովին աղքատացրեց մի կտոր արխալուղացուն»:

Վաշխառու վաճառականն է, վորից Զկոն ապառիկ վերցնելով արխալուղացուն, պարտքի տակ է գցել նրան, ժամանակով այդ պարտքը կրկնապատիկ, քառապատիկ պահանջելով, նրա տունն ու տեղը, մալն ու գուժանը պարտքի տեղ հափշտակել է, տունն ավերել, քանդել, հացից զրկել է մի ամբողջ ընտանիք:

Դրանից հետո Զկոյի վիճակակից Հարոն մտածմունքների մեջ է ընկնում:

«Նա ունեի պարտք և ծախեցին տունը, տեղը և անասունները՝, ունեմ պարտք՝ կծախեն տունս, տեղս և սիրուն գոմշուկներս և չես կաղքատանամ: Հեշտ է ասել «կաղքատանամ», բայց ո՞վ կարող է չերևակայել՝ ինչ է աղքատութունը: Անցնում է աղքատը, նայում են նրա վրա մի հարուստ և մի չքավոր մարդ: Չքավորի սրտից արչուն է կաթում և տեսնելով աղքատ

տին, արտասուքն աչքերին՝ ասում է. «Յես քո դրու-
թյունը հասկանում եմ», իսկ հարուստն ասում է.
«Այդպես ես ծնվել, այդպես ել կերթաս, թեև ոգնեն
քեզ» (չերես 6, 7, 8):

Այն, աղքատը աղքատի, ռաշպարը ռաշպարի,
պրոլետարը պրոլետարի դրությունը կարող է միայն
զգալ և հասկանալ: Յե՛վ այդ ճշմարիտ պարզ միտքը
հեղինակը կարողացել է գեղեցիկ կերպով արտահայ-
տել:

Նույն Հարոն Քիֆլիս է գնացել մշակության:
Յերկարատև ժամանակ անցնելուց հետո վերջապես
ստանում է իր սիրած Լուսնթագից և մորից նամակ-
ներ:

«Ի՛մ սիրուն և անդին Հարո, գրում ե Լուսնթա-
գը, արտասուքս խեղդում է ինձ և ուրախությունս
արգելում է ասել քեզ այն՝ ինչ վոր զգում ե իմ դեժ-
բախտ և մաշված սիրտը: Ուրախությանս չափ չկա,
վոր այս խոսքերս պիտի կարդաս դու, վոր այս թուղ-
թըս պիտի քո ձեռքում, քո ծոցում լինի: Դրա համար
չես շատ համբուրեցի այդ բախտավոր թղթին: Ինձ
նամակ գրի, Հնրո ջան, չես այստեղ մենակ եմ, ան-
տել եմ, թեև հայր ունեմ և քաջ չեղբայրներ, բայց
դու ավելի թանկագին չես, քան նրանք, դու ավելի
սիրելի չես իմ հոգուս: Դու մի տրտմիր, Հնրո ջան,
ուրախ չեղիր և միշտ չերգե մեր սիրած չերգը, չերգե,
վոր չես լսեմ մեր թռչնիկներից և ուրախանամ»:

Մայրը գրում է.

«Կաթոզին վորդի Հարո, վողորմած Աստվածը զըր-
կեց ինձ այն ուրախությունից, վոր զգում եյի վորդուս
ճակատն ամեն որ համբուրելիս և նրան գրկելիս: Աստ-
ված պատժեց ինձ այն տրտմությամբ, այն ցավով, վոր

զգում եմ այժմ քո հեռանալուց հետո»։ Յեւ վորովապէս, անոգնական, անճարակ այդ մայրը, վոր ամբողջապէս իր հուշան ու ապավենը դնում է Աստու վրա, նախախնամութիւններից է միայն սպասում իր բախտավորութիւնը, իր նամակում իրեն շրջապատից, դժոխային իրական կյանքից ցնցող տեղեկութիւններ է հաղորդում վորդուն տերութիւն և այլ գիշատիչների ճնշումների, հարկերի և տուրքերի մասին։ «Բայց մեկ դժբախտութիւն պատահեց մեզ, շարունակում է մայրը, չերբ մեր վորդին, քո քույր Շուշանը մեր տանն եր, չեկավ Մարկոս եֆենդին, պահանջեց պարտքը, մենք խնդրեցինք նրան սպասել։ Նա բարկացավ և ստիպում եր մեզ վճարել նույն ըրպելին, ապա թե վոչ, գոմշուկներդ կվերցնեմ, ասում եր նա։ Հովհաննեսն աղաչեց այդ բանը չանել. — Ապա ինչո՞ւ չեք վճարում, ասում եր եֆենդին։

— Ապա ինչո՞ւ չեք սպասում, ասեց անմիտ Հովհաննեսը։ Այս խոսքի վրա բարկացավ եֆենդին և հարձակվելով Հովհաննեսի վրա՝ սաստիկ ծեծեց նրան։ Իսկ Շուշանը, վոր պատճառավոր եր, վախեցավ այս բանից և չերրորդ ուրը վիժեց չերխսան մեռած, ինքն էլ շատ հիվանդացավ»։

«Ի՞նչ են ասում այս նամակները, հուզված բացականչում է Հարոն. սրանց մեջ զգովում են միայն սուգ, տխրութիւն, վիշտ և թեթեւ ուրախութիւն ժպիտ, այն ժպիտի նման, վորով չերկինքը ժպտում է ըրպեջապէս սաստիկ վորոտման ժամանակ իր մեղմ փայլակով։ Սուգ ազդի մեջ, սուգ քաղաքում, սուգ գյուղում սուգ անձնավորութիւն մեջ, ամեն տեղ սուգ, միայն սուգ է տիրապետում։ Իմ սիրտը, մորս սիրտը, Զկոյի սիրտը և վերջապէս Լուսնթագիս սրտիկը պատած է սուգով, տխրութիւնմբ, ցավով և վշտով։

ժամանակ, սուգ, լաց և վիշտ ե քո անունը»
(չերես 54, 55, 56, 57, 58):

Ո՞վ կարող և ասել, վոր 70, 80-ական թվական-
ներին, առաջ և թե հետո տաճկահայ ժողովուրդը, գերա-
զանցորեն նրա աշխատավոր մասսաները մշտնջենական
սուգ ու լացի, տխրութիան, ցավ ու վշտի մեջ չեն անց-
կացրել իրենց զժբախտ կյանքը:

Ժողովրդական կյանքի մեջ լինում են այնպիսի
մոմենտներ, այնպիսի դրութիւուն ու ժամանակ, վորի
անունը կարող ե լինել միայն և միայն սուգ, լաց և
վիշտ: Յերբ վշտահար հեղինակն իր տառապող ժողո-
վրդի ցավոտ ու մահաբեր դրութիւնն արտահայտում
և վողբերգական, հուզիչ տողերով,— դա «լալկանու-
թիւն» չե, այլ խորը կակիծ ու ցավակցութիւն, վոր ա-
մոքում ե նրա սիրտն ու թոքերը. սիրելի մահից հե-
տո, կամ վորևե աղետի կամ զժբախտութիւն դեպքում,
չէր եք տեսել, վոր մարդիկ հուսահատական ճիչ
չարձակեն, չլան, արցունք չթափեն, վորոնք միայն
հովացնելու, ամոքելու նշանակութիւն ունեն:

Սա մարդկային կյանքին և ընդհանրապես կեն-
դանական աշխարհին հատուկ ընական մի չերևույթ ե:

Պակաս հուզիչ չե այն տեսարանի նկարագիրը,
վորը վերաբերում ե կյանքի մեջ շատ տանջված, գրե-
թե արդեն ծերացած Մեհրաբին, չերբ նա շատ վորո-
նումներից հետո իր կորած կնոջը՝ Վարդիսաթունին
գտնում և վերջապես Թիֆլիսի անառականոցում, նա
կաթվածահար ե լինում և մեռնում տեղնուտեղը:

«Փոքրիկ Աստղում» քիչ չեն նույնպես
հաջողված պատկերներ:

Թե ընութիւն տեսարանների և թե մարդկային
հոգեբանական մոմենտի պարզ պատկերացումն առանձ-

նապես հաջողվում է հեղինակին: Այդպես է Հանեսի հոգեբանական մոմենտի նկարագիրն ինքնասպանութուն գործելու բուսելին, ինչպես և սևահոգի տիրացու Դովիթի հոգեբանական գրության նկարագիրն այն ժամանակ, չերբ գյուղական դատի ժամանակ պարտվելուց հետո, վորպես խելագար, սար ու քոլ ընկնելով՝ հրեշային ծրագրներ և դավեր է նյութում վրեժ հանելու և վոչնչացնելու համար իր թշնամիներին: «Նրա սիրտը կհովանար միայն իր թշնամու մի մեծ թշվառությամբ, այն էլ իր ձեռով հասցրած: Նրա հոգին այժմ նման էր այն հրաբուխին, վորին ժայթքել արգելել էին մի քանի արտաքին մեծ խոչընդոտներ և վորը հարմար բուսելին պիտի ժայթքեր սարսափելի հետևանքներով... Հաղթահարությունը, հրապարակորեն մի վարձկան մարդու ձեռով հաղթահարությունը՝ չափն անցկացրեց» (չերես 65, 66):

Ամբողջ գյուղին զբաղեցնող դատը գրավել էր գյուղի ամբողջ հասարակությանը, վորն անհամբեր սպասում էր տանուտերին. հեղինակը գրում է այդ առիթով.

«Յերևաց սպասած մարդը, միջահասակ և չոր կազմվածքով: Նրա փոքրիկ գլուխն ականջների հետ անհայտացել էր իր մեծ մորթյա փափախի խորքում. բարակ, շիկագուլչն հոնքերը նպատակով կիտված էին աչքերի վրա, կարճ ու ցանցառ ընչացքների տակ դժգուլչն շրթունքները դիտմամբ սեղմված: Նա ամեն ջանք գործ էր դնում սպառնալի չերևալ, չերկուղ տարածել: Զինվորական մոխրագուլչն մահուղի լայն վերարկուն չկոճկած՝ չերևան էր հանում արծաթի գոտու վրա գնուչ խանչալը: Սակայն խանչալը չէ, այլ վերարկուն էր նրա դիրքը վորոշում, վորովհետև խանչալն ամենը կրում էին, այլապես՝ չկրելն աղքատու-

ութիան կվերագրելին: Ուրեմն մոխրագուլն վերարկուն
եր վորոշում տանուտերի անձնավորութիւնը հասարակ
մահկանացուներից» (չերես 47):

Ահա բնութիւն (անտառի դաշտիկի—полянка)
մի նկարագիր.

«Նրա կալաչափ տարածութիւն վրա մետաքսա
խոտի մուգ կանաչ ցողուններն ուրախ-ուրախ պըս-
պղում ելին. տարփոտ կակաչն ալ շառագունած թշերի
և միջի սև խալի անզիմադրելի հրապուրանքով իրեն
եր ձգում, իսկ հեղահամբույր մանուշակը կապտագուլն
աշիկների քնքույշ հալացքով սեր, խաղաղութիւն և
խոստանում: Վերը նույնպես կալաչափ՝ փիբուղա
չերկնականարի կենտրոնում սիրուն արևն աղամանդ-
ների նման պսպղալով, լրացնում ևր այս դշութիչ զո-
րութիւնը, վոր միշտ վանել և պղտորված սրտից
ամեն տառապանք, դառնութիւն, նախանձ և տգեղ
չարութիւն» (չերես 66, 67):

Շատ չչերկարացնենք: Այս բոլորը թեև պարզ,
ավելի շուտ պրոզայիկ ձևով են արտահայտված, բայց
և այնպես չի կարելի ասել, թե նրանք տպավորիչ չեն:
Յեղ քանի վոր տպավորիչ են և ազդու, ապա նրանք
վորոշ չափով գեղարվեստական բնույթ չեն կարող
չունենալ:

Յերբեմն պատահում են «Վիշապում» և թե «Փոք-
րիկ Աստղում» այնպիսի նկարագիրներ ու պատկեր-
ներ, վորոնք ասում են մեզ, վոր հեղինակը գուրկ չե
կլանքի և բնութիւն չերեույթները դիտելու և գեղար-
վեստորեն արտահայտելու շնորհքից:

Իհարկե գեղարվեստական վորեւ մի չերկ մեկի
վրա կարողանում և ավելի ազդել, մշուսի վրա պակաս.
Նայած թե ընթերցողն ո՞վ և, ի՞նչ տեմպերամենտի և

կրթութիան տեր անձնավորութիւնն է, ի՞նչ կուլտուրայի
և հասարակութիւնն ծնունդ և արդյունք է նա, վերջապես
հասարակութիւնն վր խավին կամ դասակարգին է նա
պատկանում:

Միայն դարմանալ պետք է, վոր մի քաղաքացի
հեղինակ կարողացել է գլուղում ապրելով և գործելով
կարճ ժամանակամիջոցում գլուղի իրականութիւնը,
կարիքները, գլուղացու վարք ու բարքը, սովորու-
թիւնները, լեզուն լավ ճանաչել և բավական հաջողու-
թիւամբ պատկերացնել իր «Փոքրիկ Աստղ» վեպում:

Հեղինակի այդ շնորհքն է վկայում նույնպես
«Վիշապ» պատկերը, վոր հյուսված է 80-ական թվա-
կաններին սկզբում, Քիֆլիսում ապրող պանդուխտ
տաճկահայ մշակներին կյանքի վրա արած դիտողութիւն-
ների հիման վրա:

Յերեանի համալսարանի դասախոս Ա. Տերտե-
րյանը, հիշելով Սանդալի «Փոքրիկ Աստղ» վեպի մա-
սին՝ իր «Նկատողութիւններ մեր գլուղագիրներին
մասին» ուշագրավ հոգվածում*), մատնանշում է նրա
մի քանի դրական* կողմերը: Սանդալին դասելով «մեր
գլուղագիրներից բավական աչքի զարնող տաղանդ
ունեցողների (Պոռչյան, Մուրացյան, Ագապչյան, Ա. Շահ-
նազարյան, Թումանյան, Ալալյան, Ադելյան)» շար-
քում, նա գտնում է, վոր «նրանցից մի քանիսը, որի-
նակ Սանդալը, բավական աշխատասեր և ակտուալ
մտայնութիւնն են հանդես բերում գլուղի հասարակա-
կան դիֆերենցիալիան նկարագրելու գործում» («Տե-
ղեկագիր», չերես 315):

Սակայն պետք է ասել, վոր Սանդալը հանդիսա-
նում է գերազանցորեն հրապարակախոս, բարոյախոս

*) Տես «Պետական համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր»
№ 2—3, Յերեան 1927 թ.:

իր վեպերում. նա նաև մարտնչող և առավելապես իր «Փոքրիկ Աստղ» վեպում: Նկատելի է, Վոր հեղինակը նպատակ է ունեցել վեպի ձևով հաղորդել ընթերցողներին իր զգացմունքներն ու գաղափարները, իր գավանանքը: Այդ բանը մենք տեսնում ենք նաև 70, 80-ական թվականների ուսումնարանիկ բելլետրիստների մոտ: Այս տեսակետից ել հետաքրքիր են դառնում Սանդալի այդ վեպերը, Վորոնք հնարավորութուն են տալիս ընթերցողին ծանոթանալու 70-ականի 2-րդ հնգամյակի և 80-ականի առաջին հնգամյակի հայ լեռն-տասարդ նարոդնիկ, ռադիկալ ինտելիգենտական սակավաթիվ անհատների իդեոլոգիայի հետ:

Բացի այդ լերկու վեպից՝ Սանդալն ունի գրած նաև մի քանի հողվածներ, Վորոնք լույս են տեսել զանազան ժամանակներում մեր պարբերական մամուլի մեջ:

Սրանք են.

«Արձագանքում», 1884 թ. №№ 32, 34. «Կըրթության գործը Մշո դաշտի վրա». սա մի հողված է, Վոր նկարագրում է Մշո դաշտի վրա գտնված գյուղական և այլ գյուղոցները, շոշափելով նրանց առողջապահական, նյութական և ուսումնական տեսակետից:

«Մշակում», 1887 թ. № 76 «Բազվի հայ մարդիկը» վերնագրով, Վորի մեջ շոշափվում է կանանց հարցը և այն վերաբերմունքը, Վոր պետք է ունենա ամուսինը, ընդհանրապես տղամարդը դեպի կինը:

«Մշակում», 1892 թ. № 59 «Հոգեսեր գալլեր»: Սա մի գեղեցիկ պատկեր է, Թիֆլիսի բարբառով, Թիֆլիսեցի (Արտեմ Զուբարովիչ Գառնակերով) շատ հարուստ գործարանատեր, կալվածատեր վաճառականի հոգեբանության մի նկարագիր: Այստեղ ուլլեֆ կեր-

պով պարզվում է այն մեխանիկան, թե ինչպես հարուստը, բուրժուական իր նոր կազմվելիք «կուսակցութեան» հետ ձեռք ձեռքի տված՝ ձգտում է իր փողի, կապիտալի ուձժով տիրանալ կյանքի բոլոր կողմերին, իշխող և թեկադրող հանդիսանալ հասարակական բոլոր հիմնարկութուններում:

«Տարագում», 1893 թ. № 8 «Անվանակոչութուն», վորը թեև փոխադրութուն է Ե. Դ.-ից, բայց հակական կյանքին հարմարեցրած՝ հետաքրքրական մի փոքրիկ պատկեր է:

Գրիգորյանը բանկային ծառայող է, պաշտոնյա, վորը չեքիտասարդական շրջանում իղեալիստ էր. 15 տարի մեշչանական կյանքի հորձանքի մեջ ընկզմված՝ խղճի խաչթոցը նրան շարունակ հանգիստ չի տալիս. շատ անգամ է նա կարոտով հիշում իր չեքիտասարդութեան իղեալիստական շրջանը, վորը նա «չեքեկի» չէ համարում, — մի շրջան, չերբ նրա սիրելի նախադասութունն էր. — «չուրաքանչուր մարդ պետք է գործի և իր գործով պետք է ոգտակար լինի հասարակութեան, վորովհետև առանց հասարակական բախտավորութեան անկարելի չէ անհատի բախտավորութունը»: Մինչդեռ, գրանից հետո, տասնյակ տարիներ շարունակ նա ստոր, կեղտոտ, անազնիվ կյանք է վարել: Մի շարք ծանր ապրումներ առաջ են բերում նրա մեջ հոգեկան ներքին հուզմունք, բարոյական սուր պայքար. նա զղջում է և հաջողվում է նրան վերջապես իր մի բարեկամի աջակցութեամբ ազատագրվել այն մեշչանական տիղմից, վորի մեջ ընկզմված էր նա մինչև իր 40 տարեկան հասակը: Գրիգորյանը մի զղջացող ինտելիգենտ է, վորի հոգեկան ներքին պայքարի, զղջման և դարձի չեկեմքները Սանդալը վեր է հանում մորալիստական —

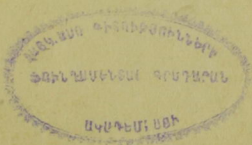
իդեալիստական մոտեցումով: Դա հեղինակի մի հատկանիշն է, վորը մեզ առիթ լեզավ նշելու նրա վեպերի վերլուծման ընթացքում:

Սանդալը թարգմանել է նույնպես Շշեղբինից «Ամենախմաստուն տառեսխ և Չըհիշող խոյ» առակները:

Ահա այն բոլորը, ինչ վոր կարողացել է տալ Սանդալը հայոց գրականութիւն:

Մենք կանգ չենք առնի հիշյալ հողվածների վրա. նրանք առանձին կարևորութիւն չեն ներկայացնում, բացի միայն «Հողեսեր գալլերը» և «Անվանակոչութիւնը», վորոնց մասին արդեն խոսք չեղավ:

Սանդալի նշանակութիւնը, վորպես գրող՝ մեզ տալիս են միայն նրա չերկու վեպերը: Նրանք գրված են այն շրջանում, չերը հեղինակն անդամ եր 80-ական թվականների առաջին հնգամյակում գործող նարող-նիկական այն խմբակի, վորի մասին խոսում է մեր «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը կովկասում» գրքուկը: Այդ տեսակետից հետաքրքիւ է Սանդալը. վորպես հեղինակ, վորի իդեոլոգիական գիրքերը պարզելու նպատակով էլ ձեռնամուխ չեղանք նրա վեպերի քննական վերլուծութիւն գործին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	յերես
Առաջարան	2— 6
I. Սանդալի կենսագրութիւնը	7—19
II. «Վիշապ», պատկեր տաճկահայ պանդուխտ մշակների կյանքից (վերլուծութիւն)	20—41
III. «Փոքրիկ Աստղ», վեպ գլուղական կյանքից (վերլուծութիւն)	42—133

[3 n.]

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «Բանվորների ապահովագրութունը Արևմտյան Յեվրոպայում
և Ռուսաստանում», Քիֆլիս, 1894 թ.

Վ Ի Դ Ա Կ Ն Ե Ր

Յերես	Տ ս դ	Տպված է	Պետք է լինի
19	1 վերևից	ըստավելապես	ստավելապես
20	8 ներքևից	զբված	զբված է
37	16 վերևից	զեաը	զեաը
47	13 »	մտնել	մտնել
56	2 »	ընդհանրապես	ընդհանրապես
75	9 »	նացիոնալիստ զրոզների	նացիոնալիստ- ների
94	4 »	տոներ	զոներ
112	8 ներքևից	1/4	1/5
117	16 »	անսպասելի	անսպասելի

«Ստանդարտ և սրտ զեպերը», Քստաղատում
Պետրատ, Քիֆլիս, 1930 թ.

FL0058117

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «Բանվորների ապահովագրութունը Արևմտյան Յեկզոսայում և Ռուսաստանում», Թիֆլիս, 1894 թ.
2. «Փուչ դավակ», զրամա 5 գործ., Թիֆլիս, 1905 թ.
3. «Рабочее движение и социал-демократия на Кавказе» с предисл. Г. В. Плеханова.
I изд. Женева, 1910 г.
II изд. (Гиз) Москва, 1923 г.
4. Նույնը հայերեն, Պետհրատ, Յերևան, 1929 թ.
5. «La guerre mondiale et le socialisme», Լա Շո-դը-Ֆոն (Շվեյցարիա), 1915 թ.
6. «Անցյալի հիշողութուններից», Թիֆլիս, 1918 թ.
7. «Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918 թվին», Թիֆլիս, 1919 թ.
8. «Записки революционера», № 1, непериодич. издание, Тифлис, 1920 г.
9. «Материалы по истории отпадения Закавказья от России», изд. «Красн. Кн.», Тифлис, 1923 г.
10. «Բայց և այնպես նա շարժվում է», զրամա 4 գործ., Թիֆլիս, 1925 թ.
11. «Արտեմ Առլամնովիչ Դոլմազովը բանտում», տրագի-կոմեդիա 2 գործ., Թիֆլիս, 1926 թ.
12. «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը կովկասում», հրատ՝ «Զակկնիդա», Թիֆլիս, 1927 թ.
13. «Первая группа революционеров-армян на Кавказе», Թարգմ. հայերենից, «Զակկնիդա», Թիֆլիս, 1929 թ.
14. «Ռ. Խանազատի հերթախերը», Թիֆլիս,
15. «За рубежом», исторические заметки
16. «Մանգալը և նրա վեպերը», քննադատական Պետհրատ, Թիֆլիս, 1930 թ.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0058117

U. 6yK 312

9172 00-4.

A 7
16568

4741
EX-105
MAY 14. P. 50